

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.04>

MARCIN HLEBIONEK

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

MIASTO NA PIECZĘCI

WOKÓŁ WIZUALNOŚCI PIECZĘCI MIEJSKICH Z TERENU PRUS*

Słowa kluczowe: sfragistyka miejska, miasta, Prusy, znaki tożsamości, pieczęcie, wizualność

Pieczęcie miejskie w świecie średniowiecznej sfragistyki są zjawiskiem względnie młodym. Na zachodzie Europy zaczynają pojawiać się one w XII w., a sfragistyka miejska rozwija się i krzepnie jeszcze w stuleciu XIII¹. Jest to spostrzeżenie istotne z tego względu, że inaczej niż w przypadku innych kategorii pieczęci (głównie monarszych czy hierarchów kościelnych) ziemie Europy Środkowej i Wschodniej mogły od razu uczestniczyć w tym procesie. Rodzi też pytanie, czy (a jeżeli tak, to co) pieczęcie z tego obszaru wniosły do sfragistyki miejskiej w ogóle i jakie elementy były szczególnie atrakcyjne dla miast interesującego nas kręgu. Nie wszystkie bowiem typy wyobrażeń znane i rozpowszechnione na zachodzie Europy zakorzeniły się w jej środkowo-wschodniej części (sporadyczne są np. pieczęcie z wyobrażeniem kolegów). Problemy te wymagają jednak szerokich badań porównawczych.

Wyjaśnienia wymaga tytułowe pojęcie „wizualność”. Dalej będę przez nie rozumiał te elementy pieczęci, które odbiera się za pomocą wzroku. Pojęcie to traktuję zatem szerzej niż ikonografia odnosząca się do wizerunku napieczętego². Na sferę wizualną pieczęci składały się będą w tym ujęciu, oprócz wyobrażenia, także legenda, kształt i rozmiary pieczęci, a w przypadku poszczególnych odcisków również barwa wosku, w którym pieczęć została odciśnięta, oraz sposoby łączenia pieczęci z dokumentem, choć ten ostatni pro-

* Artykuł powstał w ramach projektu „Władztwo komunalne w hanzeatyckich miastach Prus i Inflant w średniowieczu”, finansowanego z funduszy Narodowego Centrum Nauki w ramach grantu nr 2016/21/B/HS3/03099.

¹ Erich KITTEL, *Siegelkunde* (Bibliothek für Kunst und Antiquitätenfreunde, Bd. 11), Braunschweig 1970, s. 294; Brigitte BEDOS, *Introduction*, [in:] *Corpus des sceaux français du Moyen Age*, vol. 1: *Les sceaux des villes*, par Brigitte BEDOS, Paris 1980, s. 14.

² Zenon PIECH, *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 11–12.

blem plasuje się na pograniczu problematyki wizualności pieczęci i wizualności dokumentu³. Cechy te można podzielić na dwa zbiory: wspólne dla pieczęci jako takiej oraz indywidualne właściwości odcisków⁴. Wszystkie one mogą być znaczące. Jednocześnie podkreślić trzeba, że jest to pewne rozszerzenie pola badawczego w zestawieniu z pojawiającym się w literaturze niemieckiej pojęciem *Bildlichkeit* – obrazowość, które oscyluje przede wszystkim wokół wizerunków napieczętych⁵. Przyczyną takiego podejścia do tematu jest spostrzeżenie, że pieczęć jest znakiem o rozbudowanej strukturze wewnętrznej, co powoduje, że należy go odczytywać na różnych płaszczyznach.

I. WPŁYW NA WIZUALNOŚĆ

Raz jeszcze trzeba zaakcentować tu specyfikę pieczęci miejskich. Inaczej niż *sigilla* władców, rycerstwa czy dostojników kościelnych były one używane przez – posługując się dzisiejszym językiem – osoby prawne, korporacje. Z tego powodu bliżej im w zakresie funkcjonalnym do pieczęci kapituł, klasztorów czy uniwersytetów niż pieczęci władców, hierarchów Kościoła albo rycerstwa/szlachty. Pieczęcie miejskie bowiem, jak i *sigilla* wspomnianych grup kolektywnych dysponentów, podkreślały korporacyjność właściciela⁶, ukazy-

³ Zagadnienie sposobu łączenia pieczęci z dokumentem i jego znaczenia jest tym bardziej skomplikowane, że nie zawsze zależał on od dysponenta pieczęci, ale – w przypadku dokumentów współpieczętowanych lub potwierdzających autorytetem dysponenta pieczęci działania osoby trzeciej – decyzja w tej sprawie niejednokrotnie zależała od rzeczywistego wystawcy, który mógł wymagać określonych rozwiązań bądź sprawcy dokumentu, który pokrywał koszty jego wystawienia. W kontekście pruskim przykładem pierwszej sytuacji mogą być okoliczności zaistniałe w czasie przygotowań do opieczętowania przez stronę krzyżacką dokumentu pokoju brzeskiego (1435), kiedy Zakon polecił miastom przygotowanie nie tylko wosku, lecz także sznurów jedwabnych określonej barwy. W założeniu wystawcy tak kolor wosku, jak i wiązadła służyć miały wskazaniu kategorii dysponenta. Zob. Adam SZWEDA, *Dokumenty pokoju brzeskiego z 31 grudnia 1435 r. – wprowadzenie do tematu*, [in:] *Pabaisko mūšis ir jo epoha. Straipsnių rinkinys*, ed. by Ilona VAŠKEVIČIŪTĖ, Vilnius 2017, s. 89. Ten złożony problem wymaga szczegółowych badań i z tego względu nie zostanie szerzej poruszony w niniejszym artykule.

⁴ Marcin HLEBIONEK, *Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy*, [in:] *Toruńskie konfrontacje archiwalne*, t. 2: *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*, red. Waldemar CHORAŹY-CZEWSKI, Agnieszka ROSA, Toruń 2011, s. 312–313.

⁵ Zob. np. artykuły zebrane w tomie: *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH (Sensus. Studien zur mittelalterlichen Kunst, Bd. 1), Köln–Weimar–Wien 2009.

⁶ Markus SPÄTH, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs*, [in:] *ibid.*, s. 16–20 i nn; Brigitte Miriam BEDOS-REZAK, *Du modèle à l'image. Les signes de l'identité urbaine au Moyen Age*, [in:] *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen-Age. Actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne du 24 au 27 octobre 2001*, eds Marc BOONE, Elodie LECUPPRE-DESJARDIN, Jean-Pierre SOSSON (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, no. 13), Antwerpen 2002, s. 203; eadem, *Ego, Ordo, Communitas. Seals*

wały go w całym jego pluralizmie⁷. Wskazywały jednocześnie na jego miejsce w strukturze społecznej⁸. Dokonywało się to przede wszystkim w sferze ikonografii i werbalnej.

Ikonografia pieczęci miejskich, aż do momentu jej heraldyzacji, która następowała w zależności od regionu w różnym czasie, ewoluowała ku coraz głębszej indywidualizacji wyobrażeń napieczętych⁹. Jednak ze względu na swe właściwości obraz mógł przenosić jedynie treści ogólne – stąd rosnąca rola legendy, która precyzowała, czy może lepiej: konkretyzowała przekaz pieczęci¹⁰. Brigitte Miriam Bedos-Rezak pisze wręcz o „dialektyce pieczęci”, rozumianej jako swoisty sylogizm oparty właśnie na obrazie i inskrypcji umieszczonych na pieczęci, na którym zbudowano przekaz przez nią niesiony: „[...] relacja między napisem a wyobrażeniem nie jest ani kompletnością, ani redundancją, ani opozycją, a raczej tworzy przestrzeń, w której indywidualne (legenda) i uniwersalne (wyobrażenie) łączą się, stanowiąc wyraz tożsamości”¹¹. Zatem już specyfika pieczęci miejskich, wynikająca z charakteru dysponenta (korporacyjność), miała wpływ na ich wizualność. Wskazać można jednak przecież wiele innych czynników. Wśród nich zaakcentować trzeba dwa ich rodzaje: wpływy prawno-ustrojowe oraz kulturowe. Do tych pierwszych należy zaliczyć regulacje prawne w ogóle oraz konkretne przywileje lokacyjne. Zarówno prawo magdeburskie, jak i prawo chełmińskie zawierały postanowienia dotyczące pieczęci. Wynikało z nich, że miasta powinny pieczęcie posiadać, te, które je mają, mogą ich używać za wiedzą i zgodą właściciela¹². Istotne

and The Medieval Semiotics of Personality, [in:] *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 52 i nn; eadem, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011, s. 239; szczególnie: Manfred GROTEN, *Vom Bild zum Zeichen. Die Entstehung korporativer Siegel im Kontext der gesellschaftlichen und intellektuellen Entwicklungen des Hochmittelalters*, [in:] *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 78–85.

⁷ B. M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas*, s. 64.

⁸ Eadem, *Medieval Identity. A Sign and a Concept*, *The American Historical Review*, vol. 105: 2000, issue 5, s. 1528 i nn.

⁹ Według Brigitte Miriam Bedos-Rezak ewolucja ta przebiegała od „klasyfikowalności” ku nieograniczonej wręcz indywidualizacji obrazu. Zob. B. M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas*, s. 64; eadem, *When Ego*, s. 251.

¹⁰ B. M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas*, s. 62, 64.

¹¹ Eadem, *Towns and Seals. Representation and Signification in Medieval France*, *Bulletin of the John Rylands Library*, vol. 72: 1990, issue 3, s. 36, tłum. własne.

¹² Wilhelm EWALD, *Siegelkunde*, Berlin 1914, s. 40; zob. też: Gabriela SIGNORI, *Einleitung*, [in:] *Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, hrsg. v. Gabriela SIGNORI, Darmstadt 2007, s. 11; dla prawa chełmińskiego: *Prawo starochełmińskie 1584 (1394)*, red. Witold MAISEL, Zbigniew ZDRÓJKOWSKI, Toruń 1985, s. 161 (artykuł 64); zob. też późniejszą rewizję prawa chełmińskiego, gdzie fragment dotyczący pieczęci powtórzono właściwie bez zmian: *Rewizja nowomiejska*

tu jest słówko „powinny”, a nie „muszą”. Właśnie owa dowolność mogła powodować, że miejscowość pieczęci mieć nie musiała, a własne dokumenty mogła opatrywać odciskami pieczęci osób lub instytucji o odpowiednim autorytecie, choćby właściciela bądź jego przedstawicieli. Z terenu Francji znane są przypadki, że jeszcze w połowie XIV w. miasta nie posługiwały się własnymi pieczęciami¹³. Jest to spostrzeżenie o tyle istotne, że milcząco przyjmuje się w polskich badaniach niemal za pewnik, że wkrótce po lokacji miejscowość zamawiała dla siebie pieczęć¹⁴. A przecież tak być nie musiało. Druga ważna rzecz wynikająca z tych zapisów to możliwość wpływu właściciela ośrodka na kształt miejskiego *sigillum*, który mógł narzucać gminie właściwe, jego zdaniem, rozwiązania. Jednak ich charakter i zakres zazwyczaj trudno określić jedynie na podstawie materiału sfragistycznego. Warto tu zauważyć, że niekiedy owe ingerencje wiążą się z aspektami politycznymi: krzyże, będące godłem zakonu krzyżackiego, kładzione w polu niektórych pieczęci miejskich państwa krzyżackiego wskazywały nie tylko na Zakon jako pana, właściciela miasta, lecz także położenie ośrodka na terenie zakonnego władztwa. Od ustroju miejscowości zależał kształt jej systemu sfragistycznego, którego elementy różniła właśnie wizualność (rozmiary, niekiedy kształt, brzmienie legendy, ikonografia) poszczególnych typów¹⁵. Zdarzają się wreszcie szczegółowe normy prawne dotyczące tylko wizualności pieczęci, jak choćby przywileje nadające prawo używania wosku w kolorze czerwonym (otrzymały je np. Gdańsk i Toruń)¹⁶.

prawa chełmińskiego 1580 (1814) zwana także *Jus Culmense emendatum* lub *Jus Culmense Polonicum*, red. Zbigniew ZDRÓJKOWSKI, Toruń 1993, s. 51 (artykuł XVIII).

¹³ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 41.

¹⁴ Marian GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 10–12; Marek ADAMCZEWSKI, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. 3: *Pieczęcie władz miejskich do 1950 r.*, Zgierz 2010, s. 7.

¹⁵ Zob. informacje na temat różnych typów pieczęci Torunia: Karola CIESIELSKA, *Herby, pieczęcie i barwy Torunia*, Toruń 1982, s. 7–14, 17–19, 20–25; Gdańska: Błażej ŚLIWIŃSKI, *Symbolika i dzieje pieczęci oraz herbów miasta Gdańska*, [in:] *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Stowarzyszenie Rajcy Gdańscy w dniach 24 października 2014 r., 29–30 maja 2015 r.*, red. Sylwia BYKOWSKA, Edmund KIZIK, Piotr PALUCHOWSKI, Gdańsk 2015, s. 147–158; Elbląga: Hermann KOWNATZKI, *Siegel, Wappen und Fahnen von Elbing*, *Elbinger Jahrbuch*, Bd. 9: 1931, s. 116–121; Królewca: August Wilhelm HENSCHKE, *Wappen und Siegel der königlichen Haupt- und Residenzstadt Königsberg, Königsberg* 1877, s. 11–19. O kształcie legend poszczególnych organów władz miejskich oraz umieszczanych tam informacji dotyczących funkcji pieczęci w miejskim systemie sfragistycznym zob. Marian HAIŠTIG, *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953, s. 44–55.

¹⁶ Andrzej RADZIWIŃSKI, Janusz TANDECKI, *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789)*, Warszawa 1999, s. 77–78 (nr 155); Beata MOŻEJKO, *Przywileje Kazimierza Jagiellończyka z 1457 r. dla Gdańska a zmiany heraldycznego wizerunku miasta*, [in:] *Okręt Kościoła z gdańskiego Dworu Artusa*, red. Edward ŚLEDŹ, Gdańsk 2008,

Spośród czynników kulturowych chciałbym zwrócić uwagę na trzy kwestie, które chyba najlepiej oddadzą istotę problemu. Pierwsza z nich to sprawy językowe. Jest to materia dość złożona, a przez latynizację języka legend też dość trudno uchwytna w materiale źródłowym. Można jednak zauważyć wpływ na inskrypcje napieczętnie języka dominującego w gminie miejskiej¹⁷ (w naszym, pruskim przypadku będzie to niemiecki). Przejawia się on w zakresie formułowania albo całego napisu w lokalnym języku, ale też – znacznie częściej – formułowania w nim samej nazwy miejscowości. Nie bez kozery przecież *gros* nazw miejscowych na pieczęciach z terenu Prus zapisanych zostało w języku niemieckim, choć bez problemu można byłoby je sprowadzić do wersji łacińskiej, w jakiej sformułowano resztę legendy. Niech za przykład posłuży Królewiec. Na większości średniowiecznych i nowożytnych pieczęci konsekwentnie nazywany Königsberg, choć istniała też zlatynizowana forma jego nazwy (*Mons Regius*, ew. *Regiomons*), na pieczęcie wprowadzona dopiero pod koniec XVIII w.¹⁸ Z kolei w Kwidzynie na jednym z typów czternastowiecznej pieczęci miasto zostało określone jako *Insula Beate Mariae*, ale na drugim pojawia się już nazwa niemieckojęzyczna: *Marigewer*¹⁹. W rzadkich na terenie władztwa krzyżackiego przypadkach latynizacji nazwy miasta domyślać się można niekiedy wpływu na kształt legendy właściciela miejscowości (np. Frombork: *Castrum Dominae Nostrae*, il. 12), o czym w dalszej części tekstu.

Wśród innych czynników kulturowych należy wskazać transmisję wzorców z ośrodków „macierzystych” (w rozumieniu miejsca pochodzenia osadników albo wzoru prawa miejskiego) dla danej gminy bądź z miejscowości, z którymi miasto miało szczególnie ścisłe kontakty innego rodzaju, np. gospodarcze. Przykładem mogą tu służyć wielkie pieczęcie Gdańska czy Elbląga z wyobrażeniem kogi, nawiązujące do pieczęci Lubeki, stanowiącej dla obu miast wzorzec ustrojowy²⁰. Warto także przyrzeć się najstarszym pieczęciom

s. 20–21. Szerzej o reglamentacji barwy wosku pieczęci miejskich oraz przywilejach ją ustalających na terenie średniowiecznych Czech zob. Tomáš KREJČÍK, *Města, městečka a vsi v českých zemích a pečetění barveným voskem do roku 1526*, [in:] *Alis volat propriis. Sborník příspěvků k životní jubileu Ludmily Sulítkové*, red. Hana JORDÁNKOVÁ, Brno 2016, s. 188–201.

¹⁷ Zob. uwagi na ten temat B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 43. W kontekście ziem dzisiejszej Polski zob. M. HAISIG, op.cit., s. 120–122, 125–126.

¹⁸ A. W. HENSCHKE, op.cit. s. 11–19, 36.

¹⁹ Beata MOŻEJKO, Błażej ŚLIWIŃSKI, *Herby miast, gmin i powiatów województwa Pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000, s. 65.

²⁰ O pieczęciach Lubeki z kogą zob. Georg FINK, *Die Lübecker Stadtsiegel*, Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, Bd. 35: 1955, s. 15–19 (Abb. 1, 2, 4). Zestawienie pieczęci Lubeki, Gdańska i Elbląga zob. Herbert EWE, *Schiffe auf Siegeln*, Rostock 1972, s. 33, 35–38, 40, 41, 47, 48, 50, 51, 122–123 (nr 41–43), s. 127–129 (nr 51–55), s. 147–148 (nr 91–93). O wzajemnych związkach pieczęci Gdańska, Elbląga i Lubeki: Błażej ŚLIWIŃSKI,

Torunia oraz Legnicy (il. 1), z której pochodzić miała znaczna część trzynastowiecznego patrycjatu toruńskiego²¹. I w jednym, i drugim przypadku autorzy wyobrażenia napieczętnego uciekli się do tego samego schematu wyobraźniowego, ukazując świętego Piotra (Legnica) / Maryję (Toruń) w arkadzie flankowanej przez dwie wieże²². Oczywiście nie jest to motyw swoisty dla pieczęci obu miejscowości, ale zważywszy bliskie związki personalne między miastami, nie można wykluczyć przepływu wzoru.

Il. 1. Pieczęcie Torunia (pieczęć wielka, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. VI/1, fot. M. Hlebionek) i Legnicy (druga pieczęć miejska, za: H. Saurma, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 176, Taf. VI, nr 67)

Czynniki kulturowe warunkowały wreszcie możliwości komunikacyjne. To od nich zależało, czy zapisana w określony sposób informacja będzie zrozumiała dla odbiorcy²³. Przemiany kulturowe właśnie, powodujące niezrozumiałość czy nieadekwatność znaku, powodowały potrzebę aktualizacji treści wyrażonych na pieczęci. W materiale pruskim ze zjawiskiem takim spotyka-

Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Gdańska – nowe propozycje i interpretacje, [in:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, red. Henryk PANER, Gdańsk 1998, s. 215; idem, *Symbolika i dzieje*, s. 149. W obu pracach zestawiono wcześniejszą literaturę tematu.

²¹ Tomasz JASIŃSKI, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, *Zapiski Historyczne*, t. 46: 1981, z. 4, s. 28–29; Janusz TANDECKI, *Migracje ludności do Torunia w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, *Rocznik Toruński*, t. 31: 2004, s. 8.

²² Hugo SAURMA, *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870, s. 176 (Taf. VI, nr 66, 67); M. GUMOWSKI, op.cit., s. 128 (nr 228, 229, Tab. XVIII); K. CIESIELSKA, op.cit., s. 7–10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego. Akt erekcyjny i dokumenty akcyjne*, wyd. Marcin HLEBIONEK, Toruń 2017, s. 154–155 (nr 50).

²³ Brigitte Miriam BEDOS-REZAK, *Semiotic Anthropology. The Twelfth-Century Approach*, [in:] *European Transformations. The Long Twelfth Century*, ed. by Thomas F. X. NOBLE, John VAN ENGEN, Notre Dame 2011, s. 426–427.

my się chociażby w przypadku Świętej Siekierki (Świętomiejsce, Heiligenbeil, dziś Mamonowo w obwodzie kaliningradzkim). Na najstarszej znanej pieczęci tego miasta znajduje się motyw psa bądź wilka przeskakującego przez konar drzewa oraz nazwę *Sancta Civitas* umieszczoną w inskrypcji. Na kolejnej, piętnastowiecznej (zapewne po 1440 r., niekiedy uważanej za miejski sekret) umieszczono w polu pieczęci dwie przekrzyżowane skośnie siekiery, a w legendzie nazwę *Hilghebil* (il. 2)²⁴. Z czasem to siekiery stały się herbem miasta, być może dlatego, że wizerunek z najstarszej pieczęci był zbyt skomplikowany, bądź stał się niezrozumiały, w kontekście funkcjonującej nowej nazwy miejscowości²⁵. Do siekiery odwoływała się wreszcie legenda wyjaśniająca początki miejscowości, zanotowana jednak w czasach późniejszych²⁶.

Il. 2. Pieczęcie Świętej Siekierki pierwsza (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. VI/1, fot. M. Hlebionek) i druga (za: F. A. Vossberg, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, Taf. XV, Nr 29 [z błędnym odrysem legendy])

²⁴ Friedrich August VOSSBERG, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, s. 37 (Taf. XV, nr 28); Otto HUPP, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, H. 1: Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg, Frankfurt a. Main 1896 (dalej cyt. O. HUPP, *Die Wappen*, I), s. 7; Maksymilian GRZEGORZ, *Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu toruńskiego 1466 r.*, Toruń 1970, s. 138 (nr 15, tabl. XXIII, nr 71).

²⁵ Mimo że na pieczęciach cały czas funkcjonuje nazwa *Sancta Civitas*, to w intytulacjach dokumentów wystawianych przez miejscowość jest ona nazywana *Heiligenbeil*. Zob. np. dokument erekcyjny Związku Pruskiego, gdzie miejscowość występuje pod nazwą *Heiligenbeyll*, choć do dokumentu przywiesiła starszą pieczęć z tradycyjną nazwą. Zob. *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 2, hrsg. v. Max TOEPPEN, Leipzig 1880, s. 175 (nr 108).

²⁶ O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7; Carl BECKHERRN, *Die Wappen der Städte Alt-Preussens*, Königsberg 1892, s. 6–29.

Raz jeszcze podkreślić trzeba, że zbiór czynników kulturowych wpływających na wizualność pieczęci jest znacznie szerszy i, jak wspomniałem, nie sposób tu wskazać wszystkie jego elementy²⁷.

Przechodząc do kwestii *stricte* wizualnych, rozpocząć trzeba od spraw formalnych, czyli kształtów i rozmiarów pieczęci²⁸. Z wyjątkiem pieczęci Jezioran o rzadko spotykanym wśród pieczęci miejskich ostroowalnym kształcie²⁹, wszystkie znane pieczęcie miejskie z terenu Prus są okrągłe. Ich średnica – w przypadku pieczęci większych – waha się od ok. 80 mm³⁰ do 30 mm (Pieńieżno³¹, il. 3). Owo zróżnicowanie wymiarów, nawet jeśli niezamierzone przez dysponenta pieczęci, a wynikające choćby z kwestii finansowych (możliwości opłacenia wykonawcy tłoka), dobrze ilustruje różnice w statusie miejscowości. Pieczęcie sekretne były mniejsze (ok. 30–40 mm, np. Malbork, Brodnica³², il. 5, 6), a średnica miejskich sygnetów nie przekraczała kilkunastu milimetrów. Przy dokumentach Związku Pruskiego, stanowiących jeden z najważniejszych zbiorów źródeł dla średniowiecznej sfragistyki miejskiej Prus³³, odciski pieczęci większych miast (Toruń, Braniewo, Królewiec, Knipawa) zostały wykonane w ciemnym (brunatnym) wosku naturalnym. Wyjątkiem jest Gdańsk, który posłużył się, być może wtórnie³⁴, woskiem czerwonym. Mniejsze miasta odciskały swe pieczęcie albo w wosku naturalnym o jasnym odcieniu (Grudziądz, Radzyń Chełmiński [il. 10], Święta Siekierka/Mamonowo [il. 2]), albo zielonym (Nowe Miasto Lubawskie, Nowe Miasto Toruń, Wela-wa/Znamiensk, Alembork/Drużba [il. 4], Cynty/Korniewo, Górowo Iławec-

²⁷ Szczególnie znaczenie dla naszego obszaru może mieć reformacja ze względu na częste pojawianie się na pieczęciach motywów religijnych, ale też ogólna formacja umysłowa epoki. W przypadku osiemnastowiecznych pieczęci Królewca to właśnie prądy oświeceniowe mogły wpłynąć na latynizację nazwy miejscowości wyrażonej w legendzie.

²⁸ Znaczenie wielkości pieczęci, w tym pieczęci miejskich, dla ich interpretacji omawia: Toni DIEDERICH, *Beobachtungen zur Siegelgrosse, zum Bewertungsmaßstab in Siegel und zur „Usurpation“ von Siegeltypen*, [in:] idem, *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, Wien–Köln–Weimar 2012, s. 99–116, szczególnie: s. 113–116.

²⁹ Bernhard ENGEL, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchives*, Teil 1: *Ordensbeamte und Städte* (Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Kunst und Wissenschaft zu Thorn, Bd. 9), Thorn 1894 (dalej cyt. B. ENGEL, *Städtesiegel*), s. 18 (Taf. VIII, nr 136); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 264–265 (nr 95).

³⁰ Przykładowo wielka pieczęć Torunia z wyobrażeniem tronuującej Maryi: K. CIESIELSKA, op.cit., s. 8–10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 154–155 (nr 50).

³¹ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 43 (Taf. XVI, nr 39); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 15; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 274–275 (nr 100).

³² Malbork: *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 288–289 (nr 205); Brodnica: M. GUMOWSKI, op.cit., s. 40 (nr 22); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 354 (nr 130*).

³³ O znaczeniu tego zbioru zob. O. Hupp, *Die Wappen*, I, s. 2–3.

³⁴ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 160 (nr 53, pkt 8).

kie). Podobne barwy wosku pojawiają się wśród pieczęci miejskich przywieszonych do dokumentów akcesyjnych (naturalny o różnych odcieniach: Starogard Gdański, Tczew, Chojnice, Gierdawy/Żeleznodorożnyj [il. 11], Morąg [il. 11], Miłakowo, Kwidzyn, Bartoszyce, Sępólno [il. 4], Kętrzyn, Frydland/Prawdinsk, Malbork [il. 5], Sztum, Pasym; zielony: Gniew, Łeba, Hel, Lubawa, miasta Warmii; czarny: Pasłęk [il. 8], Tolkmicko, Młynary [il. 7], Domnowo)³⁵. Nie odbiega to generalnie od konwencji, którą możemy zaobserwować w przypadku pieczętowania przez miasta dokumentów pokojów polsko-krzyżackich, gdzie odciski pieczęci miejskich gwarantów wykonywano w wosku naturalnym (żółtym) i zielonym, co być może odzwierciedla ogólniejsze zwyczaje³⁶.

Największe znaczenie z punktu widzenia analizy obrazu miasta znajdującego się na pieczęciach mają jednak legendy i wyobrażenia napieczętne. Badacze wielokrotnie podejmowali próby systematyzacji ikonografii pieczęci. Wśród najważniejszych należy tu wskazać dotyczące typologizacji prace Toniego Diedericha, zawarte najpierw w opracowaniu poświęconym pieczęciom miejskim Nadrenii, później zaś w osobnych studiach rozszerzone na pieczęcie w ogóle³⁷. W języku polskim i kontekście sfragistyki miejskiej typologie te zostały omówione przez Marka Adamczewskiego³⁸. Badając pieczęcie miejskie znajdujące się przy dokumentach Związku Pruskiego, najczęściej spotykałem pieczęcie o charakterze symbolicznym (*Symbolisiegel* – 14). Na drugim miejscu znajdują się pieczęcie zawierające wyobrażenie świętego, w tym maryjne (*Heiligenbildisiegel* – 9). Kolejna pod względem liczebności grupa to pieczęcie mówiące (*Redendes Siegel* – 8), dalej zaś pieczęcie herbowe (*Wappensiegel* – 6)³⁹. Podkreślić przy tym trzeba, że herby umieszczane w polu tych pieczęci mogły należeć tak do samego miasta, ale też wskazywać na jego za-

³⁵ Ibid., s. 39.

³⁶ Zob. W. EWALD, op.cit., s. 158; Marian HAISIG, *Sfragistyka ogólna*, [in:] Marian GUMOWSKI, Marian HAISIG, Sylwiusz MIKUCKI, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 139; Klaus NEITMANN, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates*, Köln–Wien 1986, s. 264; podkreśla on jednak, że raczej nie należy widzieć w tym reguły. Ostatnio: Marcin HLEBIONEK, *Uwagi o pieczęciach przy dokumentach II pokoju toruńskiego*, [in:] *Toruń miastem pokoju. II pokój toruński*, red. Piotr OLIŃSKI, Waldemar ROZYNKOWSKI, Toruń 2016, s. 76.

³⁷ Toni DIEDERICH, *Rheinische Städtisiegel*, Neuss 1984, s. 95–120; idem, *Prologomena zu einer neuen Siegel-Typologie*, *Archiv für Diplomatik*, Bd. 29: 1983, s. 242–284; idem, *Réflexions sur la Typologie des Sceaux*, *Janus. Revue Archivistique*, 1993, no. 1, s. 48–68; idem, *Vom Nutzen der jüngeren Siegel-Typologien und der Behandlung einzelner Siegeltypen*, [in:] idem, *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, Wien–Köln–Weimar 2012, s. 55–71.

³⁸ Marek ADAMCZEWSKI, *Uwagi w sprawie systemów sfragistycznych i typologii pieczęci miejskich*, [in:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Zenon PIECH, Warszawa 2015, s. 99–144.

³⁹ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 41–42.

łożyciela albo właściciela. Pozostałe typy spotykamy już znacznie rzadziej (zawierające wyobrażenia założyciela lub właściciela miasta [*Stadtgründer- oder Stadtherrensiegel*] – 4; z motywem wyidealizowanej architektury [*Siegel mit idealisierter Architekturdarstellung*] – 2; narracyjne [*Erzhälsiegel*] – 2; z motywem statku [*Schiffsigel*] – 1; z wyobrażeniem idei miasta [*Stadtabbreviatursiegel*] – 1; z wyobrażeniem idei miasta ze świętym [*Stadtabbreviatur- und Heiligensiegel*] – 1)⁴⁰. W najliczniejszej grupie pieczęci symbolicznych, jak wspomniano, do najczęstszych wyobrażeń należą wizerunki wskazujące, na zasadzie *pars pro toto*, na zalesienie terenu, na którym założono miejscowość. Co istotne, niekiedy łączono je z symbolami mogącymi wskazywać na właściciela miejscowości (np. położony na biskupiej Warmii Reszel [il. 9], posiadał pieczęć z wyobrażeniem niedźwiedzia i pastorału)⁴¹. Liczne wyobrażenia Maryi i świętych są z kolei pochodną kościelnego charakteru władztwa zakonnego, do którego miejscowości należały.

W tym miejscu trzeba wskazać na problemy typologizacyjne, które stwarza szereg pieczęci, łączących w sobie cechy właściwe dla różnych typów albo powodujące trudności interpretacyjne. Niech za przykład pierwszego przypadku posłuży pieczęć niewielkiego Pieniężna (niem. Mehlsack, il. 3), na której wyobrażono przekrzyżowane miecz i klucz, pomiędzy którymi wyobrażono worki (z mąką?)⁴². Te ostatnie zdają się wskazywać na mówiący charakter pieczęci, nawiązujący do niemieckiej nazwy miejscowości. Ale motyw umieszczony centralnie (klucz i miecz – atrybuty Piotra i Pawła, patronów miejscowej świątyni) pozwalałyby zaliczyć pieczęć do typu hagiograficznego. Co więcej, jeżeli dla analizy układu głównych elementów wyobrażenia napieczętnego, tj. miecza i klucza, za punkt odniesienia przyjmujemy krzyżyk inicjalny legendy – zazwyczaj wskazujący górę pieczęci – to okaże się, że tworzą one znak krzyża⁴³. Jeśli byłoby to rozwiązanie celowe, to pieczęć równie dobrze można byłoby uznać za typ symboliczny. Przykładem drugiej sytuacji może być pieczęć Jezioran (niem. Seeburg, il. 3). Ma ona kształt ostroowalny (co nie jest bez znaczenia), a wyobraża zamek ponad trudno identyfikowalnym znakiem, zazwyczaj odczytywanym jako tarcza herbowa. Kluczowa dla typologizacji pieczęci będzie interpretacja wyobrażenia umieszczonego w dolnej części pola pieczęci. Przyjmując, że jest to rzeczywiście herb, całość obrazu zawierałaby zapewne wskazanie na pana zwierzchniego. Jednak w kontekście nazwy miejscowości nie można wykluczyć, że znak interpretowany jako tarcza to po

⁴⁰ Ibid., s. 42.

⁴¹ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 47 (Taf. XVII, nr 59); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 17; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 11; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 260 (nr 93).

⁴² Zob. wyżej, przyp. 31.

⁴³ Za zwrócenie uwagi na ten aspekt pieczęci Pieniężna dziękuję Panu Profesorowi Markowi Adamczewskiemu.

prostu wyobrażenie jeziora, którego „herbowa” forma zdeterminowana została przez kształt ostroowalnego pola pieczęci⁴⁴. Interpretację taką uprawdopodobnia to, że już na pieczęci Jezioran pochodzącej z XV w. zarys tarczy herbowej znika, choć pozostają elementy, które wcześniej się na niej znajdowały, tzn. prąd rzeki i rośliny⁴⁵. Mielibyśmy wówczas do czynienia z pieczęcią mówiącą, wyobrażającą jezioro (niem. *See*) i zamek (niem. *Burg*). Jak pokazały powyższe przykłady, próby typologizacji często rozbijają się o barierę indywidualizacji ikonografii pieczęci miejskich, prowadząc w konsekwencji do pewnego uproszczenia interpretacji komunikatu zawartego na pieczęci⁴⁶.

Il. 3. Pieczęcie Pienięzna i Jezioran (Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Katalog I, sygn. 980, fot. M. Hlebionek)

Od jakiegoś czasu sfragistyka stara się pogłębić interpretację interesującego ją materiału źródłowego, badając pieczęć jako świadectwo samoświadomości jej dysponenta⁴⁷, czy, przekładając to na język semiotyki antropologicznej, znak tożsamości⁴⁸. Podejście takie nabiera szczególnego znaczenia w przypad-

⁴⁴ Zob. wyżej, przyp. 29. W sprawie interpretacji wyobrażenia zob. *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 264 (nr 95, pkt 8).

⁴⁵ *Codex Diplomaticus Warmiensis*, Bd. 3, hrsg. v. Carl Peter WOELKY, Braunsberg–Leipzig 1874, s. 195 (nr 232).

⁴⁶ Stąd pamiętać trzeba, że – jak zauważył T. Diederich – wszelkie typologie mają jedynie charakter pomocniczy.

⁴⁷ Międzynarodową literaturę zestawia Markus SPÄTH, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel*, s. 17–22.

⁴⁸ W kontekście sfragistyki i znaków tożsamości zob. B. M. BEDOS-REZAK, *Medieval Identity*, s. 1489–1533; eadem, *When Ego*, passim; w odniesieniu do sfragistyki miejskiej: eadem, *Du modèle à l'image*, s. 189–205.

ku dysponentów zbiorowych, jakimi są miasta, gdzie kolektywną tożsamość ich mieszkańców, a przynajmniej ich elit, ukazywano za pomocą znakowej abrewiacji, jaką stawała się pieczęć. Dlatego też dla prezentacji ośrodka wykorzystywano tak materialne (wielkość, kształt, materiał), jak i medialne (in-skrypcja, wyobrażenia) aspekty pieczęci. Zapisane w ten sposób komunikaty, można, jak sądzę, sprowadzić do trzech grup:

- prezentacji miasta jako przestrzeni topograficznej,
- prezentacji miasta jako przestrzeni społecznej,
- prezentacji relacji miasta z szeroko pojętym otoczeniem (geograficznym, gospodarczym, kulturowym, politycznym, społecznym)⁴⁹.

Należy podkreślić, że rzadko kiedy mamy do czynienia z komunikatem niosącym przesłanie jednego rodzaju, a najczęściej grupy znaczeń są łączone i wzajemnie się przenikają. Przyjrzyjmy się pieczęciom miast pruskich pod tym kątem.

II. MIASTO JAKO PRZESTRZEŃ TOPOGRAFICZNA

1) MIASTO JAKO MIEJSCE W PRZESTRZENI

Konkretyzacji miasta jako przestrzeni służyła jego nazwa. W kontekście kulturowym nazwanie miejsca było też wyznacznikiem jego oswojenia, swoistej cywilizacji. Umieszczenie nazwy miejscowości w legendzie napieczętnej stanowiło narzędzie indywidualizacji pieczęci, przypisania jej konkretnemu dysponentowi. Wspomniano już o kulturowych konotacjach formy, którą ona przybierała. Odniesienia do nazwy spotykamy jednak także w sferze obrazowej pieczęci. Dotykamy tu problemu dość często spotykanych na terenie Prus pieczęci o charakterze mówiącym⁵⁰. Ich wyobrażenie było rebusem wykorzystującym homofonię, tzn. fonetyczną tożsamość nazw elementów składających się na wyobrażenie napieczętne i nazwy ośrodka⁵¹. Klasycznym przykładem takiej pieczęci może być pieczęć Sępopola (niem. Schifenburg, il. 4), na której wyobrażono zamek (*Burg*) na statku (*Schiff*)⁵². Niekiedy spotykamy

⁴⁹ Do próby takiego ujęcia tematu zachęcają badania B. M. Bedos-Rezak. Zob. publikacje tej autorki cytowane w niniejszym tekście.

⁵⁰ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 41.

⁵¹ O pieczęciach mówiących i konstrukcji ich wyobrażeń zob. Winfried SCHICH, *Redende Siegel brandenburgischer und anderer deutscher Städte*, [in:] *Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 113–129, zwłaszcza s. 128–129; Brigitte Miriam BEDOS-REZAK, *Nom et nonsens. Le discours de l'image parlante sur les sceaux du Moyen Âge occidental (XIIIe–XIIIe siècles)*, [in:] *Desir n'a repos. Hommage à Danielle Bohler*, ed. by Florence BOUCHET, Danièle JAMES-RAOUL (Eidôlon, no. 115), Bordeaux 2015, s. 189–204.

⁵² F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 48 (Taf. XVII, nr 65); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 11; Alicja DOBROSIELSKA, *Pieczęcie i herb miasta Sępopola*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2012, nr 2, s. 245–248 (rys. 1); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 280–281 (nr 102).

się jednak z obrazową kodyfikacją tylko jednego z członów nazwy miejscowej. Taki zabieg zastosowano na pieczęci Ornety (niem. Wormditt, il. 4), w polu której znajduje się jedynie wyobrażenie smoka (niem. *Wurm*, *Lindwurm*)⁵³. Być może dlatego, że dla końcówki *-ditt* nie znaleziono obrazowego ekwiwalentu. Przykład ten pokazuje również, że owa fonetyczna tożsamość nazwy

Il. 4. Pieczęcie Sępopola (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. I/53, fot. M. Hlebionek), Ornety (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. II/51, fot. M. Hlebionek) i Alemborka (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. VI/1, fot. M. Hlebionek)

(bądź jej elementu) i ilustrującego ją wyobrażenia nie musi być całkowita. Problemy w interpretacji tego typu wyobrażeń powoduje regionalne różnicowanie i ewolucja języka (też w zakresie fonetyki), co ilustrują badania Winfrieda Schicha dla terenu Brandenburgii⁵⁴. W pruskim materiale przykładem tego zjawiska może być pieczęć Alemborka (niem. *Allenberg*, później *Allenburg*, dziś *Drużba*, il. 4), wyobrażająca łosia⁵⁵. We współczesnym języku niemieckim łoś to *Elch*, choć dawniej nazywany był też *Elk*, *Elend*, *Elentier*, *Elenhirsch* czy wreszcie *Elen*⁵⁶. Ta ostatnia forma fonetycznie bliska jest pierwszemu członowi nazwy miejscowości zapisanej w legendzie pieczęci: *Allen(berg)*. Założenie, że mamy tu do czynienia z pieczęcią mówiącą, sugerowałoby dalej reinterpretację elementu umieszczonego poniżej zwierzęcia, w literaturze traktowanego jako murawa o nietypowym kształcie⁵⁷. Być może jednak są to kamienie, głazy,

⁵³ B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 20 (Taf. VIII, nr 149); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12; Eugen BRACHVOGEL, *Die Wappen der ermländischen Städte*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd. 19: 1916, s. 783; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 256–257 (nr 91).

⁵⁴ Zob. wyjaśnienia do poszczególnych pieczęci: W. SCHICH, *op.cit.*, s. 115–116, 121, 124–125.

⁵⁵ F. A. VOSSBERG, *op.cit.*, s. 50 (Taf. XVIII, nr 75); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 6; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 176–177 (nr 61).

⁵⁶ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. 2: C.M.B. – *Frautragen*, hrsg. v. Hanns BAECHTOLD-STAEUBLI, Eduard HOFFMANN-KRAYER, Berlin–Leipzig 1929–1930, s. 777.

⁵⁷ C. BECKHERRN, *op.cit.*, s. 8.

które na zasadzie *pars pro toto* oznaczać miały górę (niem. *Berg*). W ten sposób zakodowana zostałaby cała nazwa miejscowości. Przywołane wyżej przykłady pieczęci mówiących są najbardziej reprezentatywne. Ale pamiętać trzeba, że zjawisko to w sfragistyce miejskiej Prus jest znacznie szersze.

2) MIASTO JAKO PRZESTRZEŃ ZORGANIZOWANA

Przestrzeń miejska, w rozumieniu socjo-topograficznym, na pieczęciach oddawana była za pomocą wizerunków budowli, wyobrażenia mieszkańców miasta bądź też połączenia jednych i drugich⁵⁸. W aspekcie topograficznym szczególne znaczenie mają wyobrażenia architektoniczne. Te podzielić można na dwie grupy: realnie oddające elementy miejskiej architektury i przedstawienia idealizujące. Składają się one na obraz miasta jako przestrzeni zorganizowanej, zabudowanej, w odróżnieniu od lasu/puszczy⁵⁹. Nawiązuje to do średniowiecznej symboliki miasta w ogóle, stanowiącego opozycję wobec natury i symbol czynienia sobie ziemi poddaną. Wyobrażenia takie (architektoniczne: mury, zamki, ratusze) mogą odnosić się też do topologicznej harmonii, prezentując miasto jako przestrzeń uporządkowaną, idealną w wymiarze przestrzennym i społecznym, o czym niżej⁶⁰.

Il. 5. Pieczęcie Malborka: wielka (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1011, fot. M. Hlebionek) i sekretna (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. I/55, fot. M. Hlebionek)

W materiale pruskim wyobrażenia budowli są jednak stosunkowo rzadkie, a takich, które można by uznać za ilustrację miasta jako przestrzeni w wyżej wymienionych kontekstach, jest zaledwie kilka. W niebudzącej wątpliwo-

⁵⁸ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 44.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., s. 45–46.

ści formie spotykamy je na pieczęciach Malborka (wielkiej i sekretnej, il. 5)⁶¹, Cynt/Korniewo⁶², niektórych mniejszych pieczęciach Torunia⁶³, wielkiej pieczęci Braniewa⁶⁴. Najbardziej klasyczny kształt ma sekretna pieczęć Malborka (il. 5), ukazująca półokrągły, blankowany mur miejski z bramą, za którym znajdują się trzy wieże, oznaczające elementy miejskiej zabudowy. I w jednym, i drugim przypadku ukazują one uporządkowaną w różnych aspektach przestrzeń. Podobne wyobrażenie, uzupełnione o tarczę z godłem Zakonu, znajduje się na pieczęci wielkiej tego miasta. Dla sfragistyki miejskiej Prus charakterystyczne jest jednak częste występowanie dzikich zwierząt (niedźwiedzi, jeleni, łośi, dzików) i dzikich ludzi (Nidzica)⁶⁵. Są one z kolei dość rzadko spotykane w sfragistyce miast mocniej zurbanizowanych regionów zachodniej Europy⁶⁶. Wyobrażenia te odnosi się do właściwości otoczenia miejscowości – lesistego i dzikiego. I jest to interpretacja słuszna, ponieważ nie jest to tylko cecha pieczęci z terenu Prus – z podobnym zjawiskiem spotykamy się na pieczęciach bardziej zalesionych terenów choćby północnej Wielkopolski⁶⁷. Rodzi się jednak pytanie: gdzie jest na nich obraz miasta? Przyjmując przywołaną już tezę B. M. Bedos-Rezak o dialektyce pieczęci, ostrożnie sędzę, że obraz ten jednak się na nich pojawia. Jest on jednak wynikiem syntezy wyobrażenia i legendy. W sferze werbalnej pieczęcie jednoznacznie charakteryzują dysponenta jako miasto. W sferze obrazowej natomiast zawierają jego antytezę. Zatem przestrzeń miejska jest na nich prezentowana nie przez to, czym jest, ale przez to, czym nie jest. Miasto zaś jawi się enklawą otoczoną przez to, co symbolizuje wyobrażenie napieczęte. Hipoteza ta wymaga jednak dalszych szczegółowych badań, które dopiero pozwolą uniknąć nadinterpretacji. Styk uporządkowanej przestrzeni miejskiej z „dzikim” otoczeniem ilustruje z kolei wielka

⁶¹ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 35 (Taf. XIV, nr 20); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 19; Marian GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939, s. 116–117; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 144 (nr 265, 266); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 288–289 (nr 105).

⁶² F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 48 (Taf. XVIII, nr 64); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 180–181 (nr 63).

⁶³ K. CIESIELSKA, op.cit., s. 13–14, 20–25.

⁶⁴ Eugen BRACHVOGEL, *Das Wappen der Stadt Braunsberg*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd. 25: 1933–1935, H. 2, s. 388; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 156–157 (nr 51).

⁶⁵ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 40–41; pieczęć Nidzicy: B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 15 (Taf. VII, nr 117); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 360 (nr 137*).

⁶⁶ Zob. np. *Corpus des sceaux français du Moyen Age*, vol. 1: *Les sceaux des villes*, ed. by Brigitte BEDOS, Paris 1980.

⁶⁷ Marek ADAMCZEWSKI, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.*, Warszawa 2000, s. 327 (nr B. 107, B. 108), s. 376 (nr B. 375, B. 376), s. 396 (nr B. 476, B. 477, B. 478), s. 426 (nr B. 600, B. 601), s. 450 (nr B. 726, B. 727, B. 728), s. 454 (nr B. 748, B. 749, B. 750), s. 469 (nr B. 809), s. 473 (nr B. 829, B. 830).

pieczęć Braniewa, na której umieszczono wyobrażenie murów z trzema wieżami, przed którymi na ukwieconej łące skacze jelen⁶⁸.

III. MIASTO JAKO PRZESTRZEŃ SPOŁECZNA

Omówione wyżej wyobrażenia budynków ukazują miasto jako miejsce zabudowane, w odróżnieniu od lasu, oddanego niekiedy jako kilka drzew przed murami bądź symbolizowanego przez dzikie zwierzę. Zabudowane i zamieszkałe miejsce jest przestrzenią społeczną⁶⁹. Miasto jako przestrzeń społeczna na pieczęciach miast zachodnioeuropejskich symbolizowana była poprzez wyobrażenia kolegów miejskich, mieszczan otaczających burmistrza, stojących na murach, niekiedy z chorągwiami, mogącymi stanowić odniesienie do lokalnego patriotyzmu, czy dmących w rogi, co ukazuje miasto jako miejsce ceremonii tak świeckich, jak i kościelnych⁷⁰. Zdaniem B. M. Bedos-Rezak przesłanie społeczne mogą też wyobrażenia dzwonów czy trębaczy ilustrujące, być może, przemianę w postrzeganiu czasu – postępującą rytmizację życia miejskiego (wyznaczaną przez bicie w dzwony), odróżniającą je od podporządkowanego sezonowości życia na wsi⁷¹.

1) ORGANIZACJA I STATUS SPOŁECZNOŚCI A MATERIALNOŚĆ I LEGENDY PIECZĘCI

W kontekście prezentacji miasta jako przestrzeni społecznej znaczną rolę odgrywały aspekty materialne pieczęci. Budowaniu prestiżu ośrodka, ale też oznaczeniu rangi miejscowości czy aspiracji miejskiej społeczności służyły wielkość i materiał, w którym wykonane były odciski pieczęci. Szczególnie atrakcyjna, ale też najtrudniejsza do osiągnięcia, była możliwość stosowania wosku czerwonego, z czym wiązała się konieczność uzyskania specjalnego przywileju (zob. wyżej).

W Prusach korporacyjność przestrzeni miejskiej oddawana jest przede wszystkim w sferze werbalnej przez określenia pieczęci głównych jako *sigillum civitatis*, *burgensium*, *civium*, *Borger*, wskazujące właśnie to, że dysponentem jej jest społeczność mieszkańców. Zdecydowana większość pieczęci ogólnomijskich z terenu Prus rozpoczyna się od słów *sigillum civitatis*. W tym przypadku nie miała znaczenia ani wielkość miejscowości, ani data jej założenia (zob. np. pieczęcie większe Królewca). Rzadziej spotykamy się z pokrewną formą *sigillum civium*⁷². Występuje ona jedynie na pieczęciach czterech miejscowości: Bisztyńka (il. 9), Fromborka (il. 12) oraz Świętej Siekierki (Heligenbeil/Mamonowo, il. 2). Oba rozwiązania należą do najczęściej spotykanych w sfera-

⁶⁸ Zob. przyp. 64.

⁶⁹ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 45.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 44.

gistyce miejskiej. Tylko dziewięć miast użyło na swych pieczęciach formuły *sigillum burgensium*. Ich zestawienie do pewnego stopnia potwierdza spostrzeżenie Mariana Haisiga, że takiego incipitu legendy używały miejscowości starsze i znaczniejsze⁷³. Za takie na pewno można uznać Gdańsk i Toruń (il. 1), w mniejszym stopniu Braniewo czy Lidzbark Warmiński, ale znaczenie Dobrego Miasta, Lubawy czy Pasłęka (il. 8) nie wykraczało raczej poza granice regionu. W ich przypadku taką formę inskrypcji należy uznać za przejęcie gotowych wzorców wypracowanych w starszych i znaczniejszych ośrodkach, które znane były mieszkańcom. Interpretując pojawiające się na pieczęciach formy określenia ośrodka, trzeba wreszcie wziąć pod uwagę chronologię tak samego ośrodka, jak i jego pieczęci. Być może formy *sigillum burgensium*, *civium*, *Borger* stanowią refleks znaczenia zgromadzeń obywateli, które we wczesnym okresie funkcjonowania miast pruskich (do końca XIII w.) odgrywały znaczącą rolę polityczną⁷⁴. W dwóch przypadkach (Domnowo⁷⁵, Nowe Miasto Toruń⁷⁶) legenda zawiera tylko wyraz *sigillum* oraz nazwę miejscowości. Szczególnie interesujący jest przykład Nowego Miasta Torunia, w którym można dopatrywać się pewnej mutacji formuły *sigillum civitatis*. Ponieważ określenie *civitas* występuje w łacińskiej formie miasta (*Nova civitas Torun*), pominięto je w incipicie po słowie *sigillum*. Brigitte Miriam Bedos-Rezak tego typu legendy, podobnie jak legendy formułowane w mianowniku, zawierające jedynie nazwę miejscowości, traktuje jako swoisty podpis pod umieszczonym w polu pieczęci wyobrażeniem⁷⁷. Legendy pieczęci miejskich generalnie komponowane były w języku łacińskim. Ogólnie bowiem, jak wspomniano, częste są niemieckie formy nazw miejscowych. Wyjątkowa jest tu pieczęć Dobrego Miasta (lokowanego w 1329 r., typariusz wykonano zapewne niedługo po tym fakcie), której legenda całości została ona zapisana po niemiecku (+S' DER BORGER VAN DER GODENSTAT)⁷⁸. Interesująca w tym kontekście jest również

⁷³ M. HAISIG, *Studia*, s. 86.

⁷⁴ Janusz TANDECKI, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990, s. 22–24; idem, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001, s. 36–37.

⁷⁵ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 50 (Taf. XVIII, nr 76); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 300–301 (nr 109).

⁷⁶ F. A. VOSSBERG, op.cit., Taf. XIV, nr 17; B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 19; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 226–227 (nr 467); K. CIESIELSKA, op.cit., s. 17–19; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 170–171 (nr 58).

⁷⁷ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 43.

⁷⁸ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 44 (Taf. XVI, nr 45); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 12; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7; E. BRACHVOGEL, *Die Wappen*, s. 773; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 64 (nr 77); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 262–263 (nr 94).

pieczęć Welawy (Znamiensk, lokowana w 1339 r., pieczęć zapewne pochodząca również z okresu niedługo po lokacji), w której legendzie znajduje się czytelny, ale niejasny, fragment (*SIGILLVM DE REDLVDENDE WELO [podkr. – M.H.] interpretowany niekiedy jako niezrozumiałe wtrącenie z języka niemieckiego, choć równie dobrze może to być element imitujący sensowny napis⁷⁹.

Głównie w sferze werbalnej swe odzwierciedlenie znajdowała wreszcie struktura władz miejskich, które realnie dysponowały typariuszami pieczęci. Do najstarszych pieczęci, na których znajdujemy odwołanie do ustroju miasta, należy pieczęć radziecka Morąga (lokowany w pierwszej połowie XIV w.), właśnie rajców wskazująca jako dysponentów⁸⁰. Podkreślić jednak trzeba, że na interesującym nas terenie jest to przypadek wyjątkowy, a pieczęć pełniła *de facto* funkcje pieczęci większej miasta. Z realnym przypisaniem pieczęci do określonych organów władz miejskich spotykamy się jedynie w przypadku większych miast. Mniejsze miejscowości z reguły dysponowały dwiema pieczęciami: wielką i sekretną, większe oprócz pieczęci wielkiej posiadać mogły kilka pieczęci sekretnych czy sygnetowych. Ikonografia takich wyspecjalizowanych pieczęci ilustruje raczej kompetencje poszczególnych organów miejskich, np. poprzez wyobrażenia Sprawiedliwości na pieczęciach sądowych⁸¹.

2) SPOŁECZNOŚĆ ZŁOŻONA

Zdaniem B. M. Bedos-Rezak umieszczanie w polu pieczęci miejskiej wizerunku świątyni, typowego dla pieczęci instytucji kościelnych, z legendą wskazującą na świecki charakter miasta, informować miało o złożoności miejskiej społeczności. Tak jak wyobrażenie odnosiło się do duchowej jej części, tak legenda wskazywała na część drugą – świecką⁸². Na interesującym nas terenie wyobrażenia budynków kościelnych na pieczęciach miejskich są rzadkie. Jako przykład przywołać tu można pieczęć Chełmży, na której wyobrażono front dwuwieżowej budowli, zapewne miejscowej katedry⁸³. W tym przypadku tak jak fuzja komunikatu wyobrażenia i legendy może odnosić się do złożoności społeczności miejskiej, tak samo wyobrażenie wskazywać może na właściciela miasta, którym był miejscowy biskup (zob. niżej).

⁷⁹ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 47 (Taf. XVII, nr 58); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 174–175 (nr 60).

⁸⁰ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 45 (Taf. XVI, nr 49); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 149 (nr 280); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 196–197 (nr 68).

⁸¹ Zob. np. siedemnastowieczną pieczęć sądową Barczewa: O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12.

⁸² B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 46.

⁸³ F. A. VOSSBERG, op.cit., Taf. XIII, Nr 8; B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 19; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 24; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 22–23. Tam też uwagi na temat interpretacji wyobrażenia.

3) SPOŁECZNOŚĆ POBOŻNA

W tym miejscu chciałbym zatrzymać się na chwilę przy pieczęci Brodnicy (il. 6). Jest ona co prawda zheraldyzowana, ale o ciekawym wyobrażeniu. Literatura przyjmuje raczej zgodnie, że na tarczy ukazano dłoń. Tymczasem bliższe przyjrzenie się wizerunkowi pokazuje, że mamy tam do czynienia z dwiema rękoma złożonymi w geście modlitwy⁸⁴. To zaś można by interpretować jako graficzny wyraz pobożności mieszczan. Zbliżony komunikat przenosiłyby zresztą częste w Prusach pieczęcie miast z wyobrażeniem świętych (zob. niżej).

Il. 6. Pieczęć Brodnicy (Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Katalog I, sygn. 1615, fot. M. Hlebionek) i detal wyobrażenia (Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Katalog I, sygn. 1040, fot. M. Hlebionek)

4) GOSPODARKA SPOŁECZNOŚCI

W sferze obrazowej nieco częstsze są odniesienia do ekonomicznego funkcjonowania społeczności miejskiej. Wyobrażenia statków, narzędzi bądź wytworów pracy, nawiązując do zajęć mieszkańców, ukazują miasto jako ośrodek produkcyjny i handlowy. W naszym przypadku do tej grupy z pewnością zaliczyć trzeba wielkie pieczęcie Elbląga i Gdańska⁸⁵, mocno podkreślające ich portowy charakter, choć przypomnieć trzeba, że wizerunek statku na tych pieczęciach był wieloznaczny. Wyobrażenia odnoszące się do gospodarczej aktywności mieszkańców spotykamy jednak także na innych pieczęciach, aczkolwiek ich jednoznaczna interpretacja jest mniej pewna. Niech za przykład posłużą pieczęcie miast Młynary (il. 7) i Pieniężno (il. 3). Na pieczęci Młynar (niem. Mülhausen) jednym z głównych elementów wyobrażenia napie-

⁸⁴ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 354 (nr 130*).

⁸⁵ Zob. wyżej, przyp. 15, 20.

czętnego jest napędowe koło młyńskie⁸⁶. Na pieczęci Pieniężna (niem. Mehlsack) z kolei wyobrażono między innymi worki⁸⁷. Oczywiście jest, że w obu przypadkach stanowią one element wyobrażenia mówiącego, odnoszącego się do nazwy miejscowości. Ale jeżeli nazwa była pochodną, odzwierciedleniem, aktywności gospodarczej mieszczan (bądź jednej z jej sfer), często przecież w małych miastach związanej z przetwórstwem płodów rolnych, to i owe wyobrażenia odnieść należy do tego kręgu działalności miejskiej społeczności.

Il. 7. Pieczęcie Gdańska (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. VI/1, fot. M. Hlebionek) i Młynar (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. III/24, fot. M. Hlebionek)

5) SPOŁECZNOŚĆ BRONIONA I BRONIĄCA SIĘ (ASPEKTY MILITARNE)

Wspomniałem, że wyobrażenia architektoniczne ukazujące mury obronne, wieże itd. charakteryzowały miasto jako pewną ograniczoną, ale też uporządkowaną przestrzeń. Znaczenie ich było szersze. Podobnie jak wyobrażenia zamków, też często umieszczanych na pieczęciach miast, ale też – znane ze sfragistyki miast Europy Zachodniej – wizerunki uzbrojonych mieszkańców czy przedstawicieli władz miejskich, ilustrują one wymiar militarny miasta⁸⁸. W tym kontekście obraz miasta był kształtowany dwójako: jako miejsca broniącego swoich mieszkańców (broniącego się), ale też miejsca bronionego⁸⁹. W przypadku pieczęci miast z terenu Prus ten drugi aspekt akcentowany był chyba mocniej. Często bowiem spotykamy na pieczęciach ośrodków miejskich

⁸⁶ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 48 (Taf. XVIII, nr 66); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 15; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 148 (tab. XXI, nr 277); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 202–203 (nr 71).

⁸⁷ Zob. przyp. 31.

⁸⁸ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 45.

⁸⁹ Ibid.

wyobrażenia zamków – warownych siedzib właściciela (np. Kreuzburg/Sławskoje, Kłajpeda, Jeziorany [?], il. 3)⁹⁰; czy wież strażniczych (np. Nowe Miasto Toruń, tu wieżę flankują tarcze z zakonnymi krzyżami, wskazujące na to, do kogo wieża należała⁹¹), ale też uzbrojonych rycerzy (Chełmno, może Pasłęk, il. 8)⁹², którzy na pieczęciach miejskich z naszego terenu zdają się nosić znaczenia zbliżone do wyobrażeń zbrojnego pospólstwa czy przedstawicieli władz miejskich spotykanych na pieczęciach zachodnioeuropejskich, tzn. wskazywać na gotowość obrony ośrodka.

Il. 8. Pieczęcie Chełmna (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1011, fot. M. Hlebionek) i Pasłęka (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. III/24, fot. M. Hlebionek)

IV. RELACJE Z OTOCZENIEM

Przywołana pieczęć Chełmna pozwala nam przejść do trzeciej grupy zagadnień, z których składa się obraz miasta na pieczęciach – relacji z otocze-

⁹⁰ Kreuzburg: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 43 (Taf. XVI, nr 40); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 359 (nr 136*); Kłajpeda: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 33 (Taf. XIII, nr 12); wyczerpująco jej sfragistykę omawia: Edmundas RIMŠA, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 505–522, szczególnie: s. 512–517; Jeziorany: zob. wyżej, przyp. 29.

⁹¹ K. CIESIELSKA, op.cit., s. 17–19; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 170–171 (nr 58).

⁹² Chełmno: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 30 (Taf. XIII, nr 1); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 23; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 19; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 50 (nr 43); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 352 (nr 128*); Pasłęk: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 36 (Taf. XV, nr 29); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 11; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 171–172 (nr 335); Beata MOŻEJKO, Błażej ŚLIWIŃSKI, *Sfragistyka i heraldyka pasłęcka*, [in:] *Z dziejów Pasłęka i okolic 1297–1997*, red. Józef WŁODARSKI, Pasłęk 1997, s. 281–284; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 194–195 (nr 67).

niem. Zbrojny zakonny bowiem to nie tylko obrońca miasta, lecz także ukazany na zasadzie *pars pro toto* cały Zakon, czyli pan terytorium, na którym Chełmno leżało. Poniekąd przeciw z władczej pozycji Zakonu wynikał obowiązek bronięcia mieszczan. Odniesienia do pana gruntowego, w naszym przypadku nie tylko Zakonu, lecz także biskupstw chełmińskiego, pomeziańskiego, warmińskiego czy sambijskiego, są na pieczęciach miejskich Prus niezwykle częste. Wskazanie na relację podległości Zakonowi odbywało się za pomocą umieszczenia na pieczęciach miejskich wizerunków zakonnego godła (np. Nowe Miasto Toruń, wielka pieczęć Malborka czy Królewiec, gdzie godło Zakonu znajduje się na tarczy trzymanej przez ukoronowanego jeźdźca)⁹³, ale też odwołania do patronki Zakonu – Maryi, pamiętając jednak o wielości znaczeń przenoszonych przez wizerunki Bogurodzicy⁹⁴. Na pieczęciach miast położonych w dominiach biskupich identyfikacji pana gruntowego służyły obrazy biskupa (Lubawa)⁹⁵, insygniów biskupich: mitry, pastorału bądź tronu biskupiego (np. Kwidzyn, Reszel [il. 9], Bisztynek [il. 9], Barczewo, Gardeja)⁹⁶, czy też odwołania do godła diecezji (Lidzbark Warmiński)⁹⁷. Na pieczęci miasta Fischhausen/Primorsk pojawia się pastorał skrzyżowany z mieczem, wskazujący na duchowną i świecką władzę biskupów sambijskich⁹⁸. W przypadku Bisztyńka (il. 9) i Biskupca spotykamy się z wykorzystaniem herbu rodowego biskupa warmińskiego Henryka Sorboma, któremu w pierwszym przypadku towarzyszy pastorał, w drugim zaś infuła, mające za zadanie identyfikować

⁹³ Nowe miasto Toruń: zob. przyp. 76; Malbork: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 30 (Taf V, nr 1); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 19; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 143–144 (nr 265, tabl. XXI, nr 265); Królewiec – pieczęć wielka zob. przyp. 15, 18; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 158–159 (nr 52).

⁹⁴ Przykładowo Toruń: zob. przyp. 15; Pasym: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 49–50 (Taf. XVIII, nr 71); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 16; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 332–333 (nr 119); Sztum: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 32 (Taf. XIII, nr 10); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 26; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 304–305 (nr 110).

⁹⁵ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 39 (Taf. XIV, nr 19); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 24; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 133 (nr 240); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 218–219 (nr 76).

⁹⁶ Kwidzyn: zob. przyp. 19; Reszel: zob. przyp. 41; Bisztynek: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 49 (Taf. XVIII, nr 70); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 7; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7; E. BRACHVOGEL, *Die Wappen*, s. 767–768; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 268–269, nr 97; Barczewo: F. A. VOSSBERG, *Geschichte*, s. 44, Taf. XVI, nr 47; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 12; E. BRACHVOGEL, *Die Wappen*, s. 781; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 266–267 (nr 96); Gardeja: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 45; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 22; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 48.

⁹⁷ *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 258–259 (nr 92). Tam wcześniejsza literatura.

⁹⁸ Pieczęć tego miasta publikuje: F. A. VOSSBERG, op.cit., (Taf. XV, nr 31).

status właściciela herbu⁹⁹. W przypadku Chełmży z kolei na właściciela miasta może wskazywać umieszczony na pieczęci wizerunek katedry¹⁰⁰.

Il. 9. Pieczęcie Reszla i Bisztynka (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. II/51, fot. M. Hlebionek)

Interesujące są relacje między pieczęciami miast a pieczęciami krzyżackich urzędników. Porównanie ich prowadzi do wniosku, że mogły być one ze sobą powiązane. Zwracał na to uwagę już Marian Gumowski, próbując jednak wiązać wizerunki pieczęci miejskich z konkretnymi osobami, uczestniczącymi – jego zdaniem – w procesie zakładania miasta¹⁰¹. Nie wykluczając całkowicie tej możliwości¹⁰², trzeba zwrócić uwagę, że odniesienia do pieczęci komturów mogły zawierać wskazówkę co do położenia miasta na terenie konkretnej komturii i dalej na ziemiach władztwa krzyżackiego, choć zdają sobie sprawę z tego, że interpretacja taka mogła następować wyłącznie w wymiarze lokalnym. Mielibyśmy zatem ponownie do czynienia z ilustracją podległości określonego panu gruntowemu czy – w tym przypadku – jego przedstawicielowi. Odwołajmy się do przykładów. Na pieczęci wójta Natangii, używanej

⁹⁹ Pieczęć Bisztynka zob. wyżej, przyp. 96. Pieczęć Biskupca: O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7. W sprawie identyfikacji herbu biskupiego zob. Edward GIGILEWICZ, *Herby biskupów warmińskich*, Lublin 2001, s. 158 (il. IX.2). Na pieczęci Biskupca herb wyobrażony został na tle murów miejskich bądź zamku.

¹⁰⁰ Zob. wyżej, przyp. 83.

¹⁰¹ M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 123 (herb osobisty); idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 66–67 (nr 82 – herb osobisty), s. 89 (nr 134), s. 101, 148–149 (nr 278 – herb osobisty?), s. 171–172 (nr 335 – herb osobisty).

¹⁰² W herbie Nowego Miasta Lubawskiego wykorzystano godło z herbu rodziny von Lautenberg, której przedstawiciel uczestniczył w lokacji miejscowości. Zob. *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 166 (pkt 8).

przez komturów bałgijskich¹⁰³ i komtura domowego Bałgi¹⁰⁴, wyobrażony został wilk bądź pies stojący pod, niekiedy ukwieconym, drzewem bądź krzewem. Podobny motyw spotykamy na starszej pieczęci Świętej Siekierki (Heiligenbeil/Mamonowo, il. 2), z tym że tam zwierzę ukazane zostało w skoku ponad takim krzewem¹⁰⁵. Na pieczęci Górowa Iławeckiego (Landsberg) z kolei ukazano psa bądź wilka trzymającego w pysku jagnię, co wspomniany M. Gumowski łączy właśnie z motywem wilka znajdującym się na pieczęci komturskiej¹⁰⁶. Na pieczęci Kreuzburga/Sławskoje leżącego na terenie komturii pokarmińskiej nad wyobrażeniem zamku umieszczono tarczę, na której znajduje się połuorzeł-połuokrzyż¹⁰⁷. Połączenie orła i krzyża znajdujemy na pieczęciach komtura i komtura domowego Pokarmina (Brandenburg/Uszakowo), gdzie na pierwszej mamy krzyż położony na piersiach orła z rozpostartymi skrzydłami, na drugiej zaś wyobrażenia połuorła i krzyża¹⁰⁸. Z podobną sytuacją spotykamy się w przypadku pieczęci miasta Radzyna Chełmińskiego i komturów domowych radzyńskich (il. 10)¹⁰⁹. Bardziej złożone i mniej jasne są przypadki pieczęci Chełmna oraz Pasłęka (il. 8). Na chorągwi trzymanej przez krzyżackiego jeźdźca na najstarszej chełmińskiej pieczęci miejskiej znajdują się fale,

¹⁰³ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 31 (Taf. XIII, nr 6); typ późniejszy: Hans-Georg BOEHM, *Siegel des Deutschen Ordens von Akkon bis Mergentheim* (Schriftenreihe der Wissenschaftlichen Vereinigung für den Deutschen Orden, H. 21–22), Bad Mergentheim 2002, s. 14; *800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg in Zusammenarbeit mit der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens*, hrsg. v. Udo ARNOLD, München 1990, s. 380 (nr kat. VI.3.19). W sprawie relacji łączących wójtostwa Natangii i komturę bałgijską zob. Sławomir JÓZWIĄK, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonny krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje*, Toruń 2001, s. 65–68.

¹⁰⁴ Typ I (niepublikowany): Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej cyt. Zb. dok. perg.), sygn. 1011; Typ II: B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 2 (Taf. I, nr 13).

¹⁰⁵ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 37 (Taf. XV, nr 28); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 178–179 (nr 62).

¹⁰⁶ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 46 (Taf. XVII, nr 57); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 14; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 182–183 (nr 64); w sprawie interpretacji wyobrażenia zob. M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 89 (nr 134).

¹⁰⁷ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 43 (Taf. XVI, nr 40); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 10; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 359 (nr 136*).

¹⁰⁸ F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 34 (Taf. XIV, nr 18). Pieczęć komtura domowego nie była dotąd publikowana. Jej egzemplarz zob. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 1011.

¹⁰⁹ Pieczęć Radzyna Chełmińskiego: F. A. VOSSBERG, op.cit., s. 31 (Taf. XIII, nr 4); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 5, 17; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 25; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 138; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 189. Pieczęcie komtura domowego radzyńskiego: Typ I: B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 5 (Taf. III, nr 56); Typ II (niepublikowany): AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 1011. Niewykluczone, że podobieństwa te są pochodną mówiącego charakteru pieczęci miejskiej i komturskiej.

które też widzimy na pieczęci wójtów Lipienka¹¹⁰. Z kolei na tarczy jeźdźca z pieczęci Pasłęka pojawia się pas, który widzimy też w herbie na pieczęci wójta *von Aliem*, używanej przez komturów sztumskich¹¹¹. Nie można wykluczyć, że w jednym i drugim przypadku stanowią świadome nawiązanie do elementów znanych z pieczęci komturskich. W przypadku Chełmna umieszczenie na pieczęci znaku używanego przez krzyżackich administratorów ziemi chełmińskiej mogłoby stanowić również wskazówkę co do stołeczności miasta na tym terytorium.

Il. 10. Pieczęcie miasta Radzunia (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. VI/1, fot. M. Hlebionek) i komtura domowego radzyńskiego (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1011, fot. M. Hlebionek)

Relacje z innymi ośrodkami oddawano przez nawiązania do używanej tam symboliki. Wspomniano już o możliwych transferach wzorów wyobrażeń napieczętnych używanych w miastach służących jako wzór prawny, ale też takich, z których pochodzili osadnicy nowolokowanej miejscowości. Szczególnie interesująca w tym kontekście jest wspólna pieczęć Starego Miasta Torunia oraz Głównego Miasta Gdańska, w polu której na tarczy herbowej dwu-

¹¹⁰ Oryginalny odcisk wielkiej pieczęci Chełmna z dobrze widocznym motywem umieszczonym na chorągwi: AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 1011. Pieczęcie wójtów Lipienka publikuje: B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 3 (Taf. II, nr 32, 33). Zob. też: Sławomir JÓZWIĄK, *Pieczęcie urzędników krzyżackich jako źródła do badań nad funkcjonowaniem administracji terytorialnej w państwie zakonnym w Prusach w XIV i początkach XV wieku*, [in:] *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. Janusz TRUPINDA, Malbork 2002, s. 168–169.

¹¹¹ W sprawie pieczęci Pasłęka, zob. przyp. 92. Pieczęć wójta sztumskiego: Typ I: F. A. Vossberg, op.cit., s. 32 (Taf. XIII, nr 9); Typ II: idem, *Zur Siegelkunde Preussens*, *Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde*, Bd. 3: 1843, s. 207.

dzielnej w słup umieszczono elementy godeł obu miejscowości: toruńską bramę z przejazdem w polu pierwszym i gdańskie dwa krzyże. Legenda pieczęci głosiła „S xx THORVN xx**xx DANTZIKE”, wskazując jako jej dysponenta oba miasta. Stanowi ona świadectwo specjalnej umowy zawartej między tymi ośrodkami a dotyczącej sposobu uwierzytelniania kwitów cła funtowego, czemu służyć miała właśnie owa pieczęć¹¹². Wspólne elementy pojawiają się także na pieczęciach miast wchodzących w skład większych związków. W ten sposób bywa tłumaczone występowanie wyobrażeń kogi na pieczęciach miast należących do Hanzji¹¹³, w naszym przypadku Elbląga i Gdańska, której to organizacji koga stała się symbolem.

Do otoczenia ośrodka, w najszerszym sensie, zaliczyć wreszcie trzeba także świat nadprzyrodzony. Odnoszą się do niego pieczęcie zawierające wyobrażenia o charakterze hagiograficznym¹¹⁴, maryjnym czy chrystologicznym. W większości przypadków są one jednak stereotypowe, a przez to w sferze obrazowej stają się anonimowe¹¹⁵. Ich znaczenie polega jednak na tym, że ilustrują relacje społeczności miejskiej ze sferą *sacrum*. Wyobrażenia świętych na pieczęciach miast z terenu władztwa zakonnego są zjawiskiem częstym, co nie może dziwić, zważywszy charakter pana gruntowego. Dlatego też niektóre przedstawienia patronki zakonu – Najświętszej Maryi Panny – traktować należy jako wskazanie na właściciela miasta, o czym pisałem wcześniej. Odwołajmy się tu ponownie do toruńskiego przykładu. Na najstarszych wielkich pieczęciach miasta umieszczono wizerunek Maryi w murowanej arkadzie (il. 1), ale już na pieczęci sekretnej miasta, wykonanej w pierwszej połowie XIV w. widać św. Jana Chrzciciela¹¹⁶. Odwołuje się ona zatem już nie do patronki Zakonu, ale bliższego mieszczanom patrona miejscowej świątyni. I to właśnie wyobrażenia lokalnych patronów wspólnot parafialnych dominują na pieczę-

¹¹² Marcin GRULKOWSKI, *Cło funtowe a działalność kancelarii Głównego Miasta Gdańska w XIV–XV wieku*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 70: 2010, s. 164 (tam wcześniejsza literatura). Podobiznę odcisku publikuje: Carl KNETSCH, *Die Siegel der Stadt Danzig bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, Bd. 47: 1904, s. 114–115 (Taf. I, nr 3).

¹¹³ Reinhard PAULSEN, *Schiffahrt, Hanse und Europa im Mittelalter. Schiffe am Beispiel Hamburgs, europäische Entwicklungslinien und die Forschung in Deutschland* (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Bd. 73), Köln–Weimar–Wien 2016, s. 137–138, 448–479 (gdzie przegląd stanowisk na temat symboliki kogi).

¹¹⁴ W sfragistyce miejskiej spotykamy odwołania do patrona miejscowości również w sferze werbalnej. Są one jednak rzadsze. Zob. M. HAISIG, *Studia*, s. 65–66. W Polsce np. pieczęć Barcina zawierająca w legendzie wskazanie na św. Wojciecha jako patrona miejscowości. Zob. M. ADAMCZEWSKI, *Heraldyka*, s. 308 (nr B. 7, B. 8). Inne przykłady zob. M. HAISIG, *Studia*, s. 114–115.

¹¹⁵ B. M. BEDOS-REZAK, *Du modèle à l'image*, s. 199.

¹¹⁶ K. CIESIELSKA, op.cit., s. 10.

ciach miejskich z Prus. Patrona przedstawiono na dwa sposoby: albo figuralnie ukazując całą jego postać, albo poprzez odwołanie się do jego atrybutów. Przedstawienia pierwszego rodzaju spotykamy na wspomnianej już sekretnej pieczęci Torunia, ale też np. pieczęciach Gierdaw/Żeleznodorożnyj (il. 11)¹¹⁷, Starego Miasta Gdańska¹¹⁸ czy Morąga (il. 11)¹¹⁹. Ten ostatni przykład jest szczególnie interesujący, ponieważ wyobrażenie postaci świętego adaptowane na potrzeby miejskiej pieczęci wyłamuje się z konwencji ikonograficznych, co powoduje trudności w jego interpretacji¹²⁰. Z drugim rozwiązaniem spotykamy się na wspomnianej pieczęci Pieniężna (il. 3), na której dominuje wyobrażenie przekrzyżowanych klucza i miecza, między którymi umieszczono wyobrażenia worków. Miecz i klucz są to atrybuty św. Piotra i Pawła, patronów miejscowej świątyni¹²¹. Ukazanie świętego patrona (bądź to „portretowe”, bądź też za pomocą atrybutów) wskazuje na związki między świętym a społecznością miejską. Ta druga darzy go szczególnym kultem, pierwszy zaś otacza ją ochroną, ale też w szczególny sposób wyprasza dla niej łaski u Boga¹²².

Il. 11. Pieczęcie Gierdaw (Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Katalog I, sygn. 968, fot. M. Hlebionek) i Morąga (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. III/24, fot. M. Hlebionek)

¹¹⁷ F. A. VOSSBERG, *Geschichte*, s. 50 (Taf. XVIII, Nr 74); B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 11; *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 316–317 (nr 114).

¹¹⁸ C. KNETSCH, op.cit., s. 101–102 (Taf. II, Nr 2); O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 18; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 52; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 76 (nr 102); B. ŚLIWIŃSKI, *Symbolika i dzieje*, s. 162, 163 (il. 18); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 356 (nr 132*).

¹¹⁹ Zob. wyżej, przyp. 80.

¹²⁰ Zob. *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 196 (nr 68, pkt 8.1). Zjawisko takie jest zauważalne także w miejskiej sfragistyce Europy Zachodniej; zob. B. M. BEDOS-REZAK, *When Ego*, s. 246.

¹²¹ Zob. wyżej, przyp. 31.

¹²² B. M. BEDOS-REZAK, *When Ego*, s. 246.

Zwróćmy uwagę na atrakcyjną, opisywaną w literaturze pieczęć Fromborka (Frauenburg, il. 12), która doskonale ilustruje złożoność pieczęci jako znaku i wielopłaszczyznowość zapisanego na niej komunikatu. Jest to duża,

Il. 12. Pieczęć Fromborka (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Kolekcja dokumentów elbląskich, sygn. II/51, fot. M. Hlebionek)

mierząca 75 mm średnicy pieczęć o okrągłym kształcie. Jej wymiary, a należy ona do rzędu największych pieczęci miejskich interesującego nas terytorium, związane są z prestiżem wynikającym z lokalizacji tu katedry i siedziby kapituły warmińskiej, choć samo miasto nie było przecież ośrodkiem znaczącym. W polu pieczęci wyobrażono budowlę o spadzistym dachu flankowanym przez dwie wieże o blankowanych szczytach, z gotycką bramą, z obu stron której znajdują się okrągłe okienka z czworolistnymi rozetami. Powyżej dachu znajduje się słabo czytelne popiersie Maryi. Tło pola z boków wypełniają ukwiecone gałązki, góra zaś jest usiana pięciopromiennymi gwiazdkami. Legenda jej brzmi: „+ S' CIVIVM DE CASTRO DOMIN(a)E NOSTR(a)E”¹²³. Ogląd pieczęci zaczniemy od jej legendy. Jest ona w całości sformułowana w języku łacińskim, łącznie z nazwą własną miasta, co, jak wspomniano, nie należy do reguły na terenie Prus. Można się tu domyślać wpływu kapituły warmińskiej, do której miasto należało, a łacina była wszak bardziej językiem ludzi Kościoła niż mieszczan¹²⁴. Formułując legendę w takim kształcie i traktując ją literalnie, jak zapewne czyniła część odbiorców miejskich pism, dla których położenie i status Fromborka nie musiały być wszak oczywiste, otrzymujemy komunikat, że mamy do czynienia z obywatelami zamku „Naszej Pani”, co wskazuje na specjalną relację mającą łączyć fromborskich mieszczan z Maryją. Sfera ikonografii tej pieczęci budzi niejakie wątpliwości. Marian Gumowski interpretował umieszczoną w polu pieczęci budowlę jako widok miasta¹²⁵, choć starsza literatura niemiecka uznawała

¹²³ F. A. VOSSBERG, *Geschichte*, s. 37; B. ENGEL, *Städtesiegel*, s. 10; O. HUPP, *Die Wappen*, I, s. 7; E. BRACHVOGEL, *Die Wappen*, s. 770; M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 44; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 72 (nr 95); *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego*, s. 272–273 (nr 99).

¹²⁴ B. M. BEDOS-REZAK, *Towns and Seals*, s. 40.

¹²⁵ M. GUMOWSKI, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, s. 44; idem, *Najstarsze pieczęcie*, s. 72.

ją za wyobrażenie zamku¹²⁶ (i raczej słusznie). Zatem w sferze ikonografii pieczęć miałyby charakter mówiący, odwołując się do nazwy miasta. Ale czy tylko? Wszak Maryja była patronką kapituły warmińskiej, więc skoro wyobrażenia maryjne na pieczęciach miast zakonnych interpretujemy jako odwołania do pana gruntowego, czemu nie miałyby być tak w tym przypadku? Tym bardziej, że element wyobrażenia stanowi zamek, oznaka władzy. Możemy pójść chyba nieco dalej, podkreślając hipotetyczność tych rozważań do czasu odnalezienia lepszego odcisku owej pieczęci. Zamek – traktowany literalnie, jak wspomniano, niesie ze sobą dodatkowo znaczenia militarne, stanowiąc dla mieszczan oparcie w razie zagrożenia zewnętrznego. Według legendy miasto i zamek należy ze sobą jednak utożsamiać; jak wskazuje ikonografia, to Maryja właśnie chroni budowlę i jej mieszkańców, którymi mienia się wszak obywatele Fromborka. Zwróćmy wreszcie uwagę, że tło pola pieczęci wypełniają dwa motywy: roślinny u dołu i gwiazdy u góry. Gwiazdy otaczające Maryję to niebo, rośliny zaś to ziemską rzeczywistość. Sama budowla jawi się zaś miejscem styku tych dwóch sfer.

ZAKOŃCZENIE

Wizualność pieczęci miejskich, rozumianych jako znak miejskiej tożsamości, stanowi wciąż słabo rozpoznany obszar badawczy na gruncie polskiej sfragistyki. Niniejszy tekst nie rości sobie pretensji do wyczerpania tego tematu nawet dla terenów Prus. Ma on jedynie zasygnalizować możliwości interpretacyjne, które daje stosowanie w badaniach źródeł sfragistycznych metod zaczerpniętych z kręgu semiotyki. Traktowanie pieczęci jako znaku o rozbudowanej strukturze, przenoszącego określony komunikat, pozwala wnikać w strategię komunikacyjną wykorzystywaną przez dysponentów pieczęci dla kreowania wyobrażeń na swój temat. W naszym przypadku obrazu miasta. W tym celu wykorzystywano wszystkie elementy pieczęci, mogące przenosić określone znaczenia, więc nie tylko wyobrażenia i legendy napieczątne, lecz także rozmiary pieczęci i materiał, w którym wykonywano odciski. Informowały one przede wszystkim o mieście jako przestrzeni topograficznej. Przestrzeni stanowiącej enklawę w niemiejskim otoczeniu. Przestrzeni zabudowanej, uporządkowanej i zamieszkannej. Zamieszkannej, czyli tworzącej przestrzeń społeczną. Społeczność tę pieczęcie ukazują jako mającą własną strukturę, prowadzącą działalność gospodarczą, zdolną do obrony lub bronioną. Społeczność, która utrzymywała stosunki z szeroko pojętym otoczeniem. Stąd też na pieczęciach miejskich pojawiają się informacje mogące wskazywać na właściciela miasta, relacje z innymi ośrodkami czy światem nadprzyrodzonym.

¹²⁶ Przykładowo F. A. VOSSBERG, *Geschichte*, s. 37.

Informacje te przenikają się nawzajem, budując złożony obraz miasta na pieczęci.

Nadesłany 12 X 2018

Nadesłany po poprawkach 3 I 2019

Zaakceptowany 7 I 2019

Dr hab. Marcin Hlebionek
Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: hleb@umk.pl
ORCID: 0000-0002-7047-4143

THE CITY ON THE SEAL:

AROUND THE VISUALITY OF CITY SEALS FROM THE AREA OF PRUSSIA

Abstract

Key words: city sigillography, towns, Prussia, identity signs, visuality

The visuality of the seal, as expressed in the title of the article, should be understood as a collection of stamp elements received by means of wax. Consequently, they will include not only the image of the seal and the caption, but also the shape, size and colour of the wax in which the imprint was made. All those elements can transfer important information from the point of view of the owner, expressing their individuality. Two groups of factors have had an impact on the visuality of the seal: legal and cultural factors. The first group of factors defined the sigillographical system of the owner, but they could also indicate the circle of persons deciding on the shape of a particular seal, or they could directly refer to the form of imprints. The second groups of factors influenced the shape of the message on the seal recorded in both the verbal sphere, iconography and in the form of prints. Among the city seals from the area of Prussia, round seals prevail; their diameters range from 80 to 30 mm. They were usually imprinted in natural wax, green or, less often, black. Only Gdańsk and Toruń were allowed to use red wax under the special privileges granted by the monarchs. Captions included in the seal were usually formulated in Latin, although the names of towns were usually written in German despite the existence of their Latin counterparts. Imaginary ideas, in the context of the typology proposed by Toni Diederich, mostly represented the symbolic type, although a significant percentage of them constituted the canting arms and coats of arms. Other types appear less often. However, the complexity and ambiguity of messages written on the seal by means of images means that any attempt to include them in the typology framework results in the simplification of interpretation. That is why, the research of city seals based on the assumption that they represent the urban self-awareness – the sign of the center's identity (Brigitte Miriam Bedos-Rezak) becomes more and more significant. In this context, information pro-

vided by the visual side of the seal can be reduced to three sets of messages: presenting the city as a topographic space, presenting the city as a social space and presenting the city's relations with the surroundings. The name of the city determined the town's definition as a settlement point, which we encounter in legends, but also the notions of canting arms frequently found in Prussia (e.g. Sepopol, Orneta, Allenburg). Seals with the images of walls and urban buildings (e.g. Malbork, Cynty, Toruń) showed the city as an organized space. Paradoxically, the images of wild animals, extremely popular in Prussia, which combined with the legend identifying the owner as a city, showed what the city was not. It is in the seal's legends that we find the most frequent reference to the city as a social space. Determining the main seals as *sigillum civitatis, burgensium, civium, Borger*, indicates that the owner of the seal maker was the community of residents. The language of the caption indicates the cultural embedding of the commune. In turn, the size and material of the print inform about the real significance of the center, or about the aspirations of its inhabitants. In connection with the legend, it sometimes brings information about the place occupied by the seal in the urban sigillographic system, which is often derived from the structure of municipal authorities. The images shown on the seal, in turn, refer to the devotion of the commune (e.g. Brodnica), or professions of its residents (e.g. Pieniężno, Młynary, Elbląg, Gdańsk). Through the images representing the city walls or the arms, they finally illustrate the readiness of the inhabitants to defend themselves (e.g. Toruń, Malbork), or they indicate that the urban community had its defender (Chełmno, Pasłęk?). Many of the seal's images from the Prussian region refer to the city's relationship with the broadly understood surroundings. By showing the coats of arms (Bisztynek, Malbork), symbols (Toruń, Gardeja, Lidzbark Wamiński), or insignia or attributes (e.g. Reszel, Barczewo, Fischhausen) of a land master or his representative, the seal indicated the owner of the center. In this context, particularly interesting, but also poorly recognized are the links between the iconography of city seals and the images of the seals of the Teutonic officials (e.g. Święta Siekierka, Górowo Iławckie, Radzyń Chełmiński). Finally, the hagiographic seals indicate the relations of the urban community with the supernatural world (Frombork, Pieniężno, Sztum, Gierdawy, and Toruń). The example of the Frombork seal shows that all these meanings can interpenetrate, contributing the creation of a complex image of the city represented on the seal.

DIE STADT AUF DEM SIEGEL

ZUR VISUALITÄT VON STADTSIEGELN AUS DEM GEBIET PREUSSENS

Abstract

Schlüsselwörter: städtische Sphragistik, Städte, Preußen, Identitätszeichen, Visualität

Die Visualität von Siegeln, wie sie im Titel genannt ist, ist zu verstehen als die Gesamtheit der Elemente eines Siegels, die mit Hilfe von Wachs ausgedrückt werden. Es handelt sich dabei also nicht nur um das aufgeprägte Bild und die Legende, sondern

auch um die Gestalt, die Größe und die Farben des Wachses, in dem das Siegel ausgeführt ist. Sie alle können Informationen übermitteln, die aus Sicht des Siegführers wichtig sind, weil sie seine Individualität zum Ausdruck bringen. Einfluss auf die Visualität von Siegeln hatten vor allem zwei Gruppen von Faktoren: rechtliche und kulturelle. Die ersteren definierten das sphragistische System des Siegführers, konnten aber auch auf den Kreis der Personen verweisen, die über die Gestalt eines konkreten Siegels entschieden, oder sich auch unmittelbar auf die Form der Abdrücke beziehen. Die letzteren nahmen Einfluss auf die Gestalt der Botschaft auf dem Siegel, wie sie sowohl verbal und ikonografisch als auch in der Form der Abdrücke zum Ausdruck kam. Unter den Stadtsiegeln aus dem Gebiet Preußens dominieren runde Siegel mit Durchmesser zwischen 80 und 30 Millimetern. Gewöhnlich wurden sie in grünem oder seltener in schwarzem Naturwachs abgedrückt. Nur Danzig und Thorn durften aufgrund von besonderen Privilegien der Monarchen rotes Wachs verwenden. Die Legenden der Siegel waren für gewöhnlich in lateinischer Sprache formuliert, obwohl die Ortsnamen selbst gewöhnlich in deutscher Form geschrieben wurden, auch wenn es lateinische Entsprechungen gab. Die Siegelbilder repräsentierten in ihrer Mehrzahl den symbolischen Typ nach der von Toni Diederich vorgeschlagenen Typologie, auch wenn sprechende Siegel und Wappensiegel einen bedeutenden Anteil hatten. Andere Typen kommen selten vor. Die Komplexität und Uneindeutigkeit der durch die Bilder ausgedrückten Botschaften auf den Siegeln haben jedoch zur Folge, dass jegliche Versuche, sie im Rahmen einer Typologie zu fassen, notwendigerweise zu einer Vereinfachung der Interpretation führen. Deshalb haben Forschungen zu Stadtsiegeln eine große Bedeutung, die von der Annahme ausgehen, dass diese eine Repräsentation des städtischen Selbstbewusstseins darstellten, ein Identitätszeichen des Ortes (Brigitte Miriam Bedos-Rezak). In diesem Zusammenhang kann man die Informationen, die durch die visuelle Seite eines Siegels übermitteln werden, auf drei Komplexe von Botschaften zurückführen: solche, die die Stadt als einen topografischen Raum, solche, die sie als einen gesellschaftlichen Raum, und solche, die die Beziehung der Stadt zu ihrer Umgebung präsentierten. Der Bestimmung einer Stadt als Siedlungsort diente ihr Name, der in den Legenden begegnet, aber auch auf den im Gebiet Preußens häufigen sprechenden Darstellungen der Siegel (z. B. Schippenbeil, Wormditt, Allenburg). Siegel mit der Darstellung von Mauern und städtischer Bebauung (z. B. Marienburg, Zinten, Thorn) zeigten die Stadt als einen organisierten Raum. Dem gleichen Zweck konnten paradoxerweise Darstellungen von wilden Tieren dienen, die in Preußen ungewöhnlich populär waren und die zusammen mit dem Text der Legende, die den Siegführer als eine Stadt identifizierte, zeigten, was die Stadt nicht war. Gerade in den Siegellegenden finden wir am häufigsten Bezüge auf die Stadt als gesellschaftlichen Raum. Bezeichnungen der Hauptsiegel als *sigillum civitatis*, *burgensium*, *civium*, *Borger* zeigen, dass es die Gemeinschaft der Bürger war, die über das Typar verfügte. Die Sprache der Legende verweist hingegen auf die kulturelle Bedeutung der Stadt. Außerdem informieren die Größe und das Material des Abdrucks über die reale Bedeutung des Ortes oder über die Ambitionen ihrer Bewohner. Und zusammen mit dem Text der Legende übermitteln sie nicht selten Informationen über den Ort, den das Siegel im sphragistischen System der Stadt einnahm und der oft von der Struktur der städtischen Behörden abgeleitet war. Die Siegelbilder nehmen Bezug auf die Frömmigkeit

der Gemeinde (z. B. Straßburg), die Tätigkeiten der Stadtbewohner (z. B. Mehlsack, Mühlhausen, Elbing, Danzig). Durch die Darstellung von Stadtmauern oder bewehrten Mauern illustrieren sie die Verteidigungsbereitschaft der Einwohner (z. B. Thorn, Marienburg) oder zeigen, dass die städtische Gesellschaft ihren Verteidiger hat (Kulm, Preußisch Holland?). Viele Siegelbilder aus dem Gebiet Preußens beziehen sich auf die Beziehung einer Stadt zu ihrer Umgebung im weitesten Sinne. Durch die Darstellung von Wappen (Bischofstein, Marienburg), Symbolen (Thorn, Garnsee, Heilsberg) oder von Insignien oder Attributen (z. B. Rößel, Wartenburg, Fischhausen) eines Grundherrn oder seines Vertreters verweisen sie auf den Eigentümer des Orts. In diesem Zusammenhang sind besonders interessant, aber auch wenig bekannt, die Verbindungen zwischen der Ikonografie von Stadtsiegeln und Darstellungen auf den Siegeln von Amtsträgern des Deutschen Ordens (z. B. Heiligenbeil, Landsberg, Rehden). Und schließlich verweisen Siegel mit hagiographischem Charakter auf die Beziehung einer städtischen Gemeinschaft mit der übernatürlichen Welt (Frauenburg, Mehlsack, Stuhm, Gerdauen, Thorn). Das Beispiel des Siegels von Frauenburg zeigt, dass all diese Bedeutungen sich gegenseitig durchdringen und auf dem Siegel ein komplexes Bild der Stadt erzeugen konnten.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczewski, Marek. *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- Adamczewski, Marek. *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, vol. 3: *Pieczęcie władz miejskich do 1950 r.* Zgierz: Marek Adamczewski, 2010.
- Adamczewski, Marek. "Uwagi w sprawie systemów sfragistycznych i typologii pieczęci miejskich." In *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, edited by Zenon Piech, 99–144. Warszawa: DiG, 2015.
- Arnold, Udo, ed. *800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg in Zusammenarbeit mit der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens.* München: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1990.
- Baechtold-Staebli, Hanns and Eduard Hoffmann-Krayer, eds. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, vol. 2: *C.M.B. – Frautragen.* Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1929–1930.
- Beckherrn, Carl. *Die Wappen der Städte Alt-Preussens.* Königsberg: Verlag von Ferd. Beyer's Buchhandlung, 1892.
- Bedos, Brigitte, ed. *Corpus des sceaux français du Moyen Age*, vol. 1: *Les sceaux des villes.* Paris: Archives Nationales, 1980.
- Bedos, Brigitte. "Introduction." In *Corpus des sceaux français du Moyen Age*, vol. 1: *Les sceaux des villes*, edited by Brigitte Bedos, 13–20. Paris: Archives Nationales, 1980.
- Bedos-Rezak, Brigitte Miriam. "Ego, Ordo, Communitas. Seals and The Medieval Semiotics of Personality." In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 47–64. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.

- Bedos-Rezak, Miriam Brigitte. "Du modèle à l'image. Les signes de l'identité urbaine au Moyen Âge." In *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen-Âge. Actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne du 24 au 27 octobre 2001*, edited by Marc Boone, Elodie Lecuppre-Desjardin and Jean-Pierre Sosson, 189–205. Antwerpen: Garant, 2002.
- Bedos-Rezak, Brigitte Miriam. "Medieval Identity. A Sign and a Concept." *The American Historical Review* 105/5 (2000): 1489–1533.
- Bedos-Rezak, Brigitte Miriam. "Nom et non-sens. Le discours de l'image parlante sur les sceaux du Moyen Âge occidental (XIIe–XIIIe siècles)." In *Desir nà repos. Hommage à Danielle Bohler*, edited by Florence Bouchet and Danièle James-Raoul, 189–204. Bordeaux: Pessac, Presses universitaires de Bordeaux, 2015.
- Bedos-Rezak, Brigitte Miriam. "Semiotic Anthropology. The Twelfth-Century Approach." In *European Transformations. The Long Twelfth Century*, edited by Thomas F. X. Noble and John Van Engen, 426–467. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2011.
- Bedos-Rezak, Brigitte Miriam. "Towns and Seals. Representation and Signification in Medieval France." *Bulletin of the John Rylands Library* 72/3 (1990): 35–48.
- Bedos-Rezak, Miriam Brigitte. *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Boehm, Hans-Georg. *Siegel des Deutschen Ordens von Akkon bis Mergentheim*. Bad Mergentheim: Historische Deutschorden-Compagnie, 2002.
- Brachvogel, Eugen. "Die Wappen der ermländischen Städte." *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 19 (1916): 757–783.
- Brachvogel, Eugen. "Das Wappen der Stadt Braunsberg." *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 25/2 (1933–1935): 387–393.
- Ciesielska, Karola. *Herby, pieczęcie i barwy Torunia*. Toruń: Toruńskie Towarzystwo Kultury, 1982.
- Diederich, Toni. "Beobachtungen zur Siegelgrosse, zum Bewertungsmaßstab in Siegel und zur 'Usurpation' von Siegeltypen." In Toni Diederich. *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, 99–129. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012.
- Diederich, Toni. "Prologomena zu einer neuen Siegel-Typologie." *Archiv für Diplomatik* 29 (1983): 242–284.
- Diederich, Toni. "Réflexions sur la Typologie des Sceaux." *Janus. Revue Archivistique* (1993) issue 1: 48–68.
- Diederich, Toni. *Rheinische Städtesiegel*. Neuss: Neusser Druckerei & Verlag, 1984.
- Diederich, Toni. "Vom Nutzen der jüngeren Siegel-Typologien und der Behandlung einzelner Siegeltypen." In Toni Diederich. *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, 53–71. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012.
- Dobrosielska, Alicja. "Pieczęcie i herb miasta Sępólka." *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (2012) issue 2: 243–267.
- Engel, Bernhard. *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchives*, vol. 1: *Ordensbeamte und Städte*. Thorn: Kommissions-Verlag von E. Lambeck, 1894.
- Ewald, Wilhelm. *Siegelkunde*. Berlin: R. Oldenbourg, 1914.
- Ewe, Herbert. *Schiffe auf Siegeln*. Rostock: VEB Hinstorff Verlag, 1972.

- Fink, Georg. "Die Lübecker Stadtsiegel." *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 35 (1955): 14–33.
- Gigilewicz, Edward. *Herby biskupów warmińskich*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001.
- Groten, Manfred. "Vom Bild zum Zeichen. Die Entstehung korporativer Siegel im Kontext der gesellschaftlichen und intellektuellen Entwicklungen des Hochmittelalters." In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 65–85. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Grulkowski, Marcin. "Cło funtowe a działalność kancelarii Głównego Miasta Gdańska w XIV–XV wieku." *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 70 (2010): 147–173.
- Grzegorz, Maksymilian. *Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu toruńskiego 1466 r.* Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Gumowski, Marian. *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*. Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.
- Gumowski, Marian. *Pieczęcie i herby miast pomorskich*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1939.
- Haisig, Marian. "Sfragistyka ogólna." In Marian Gumowski, Marian Haisig and Sylwiusz Mikucki. *Sfragistyka*, 59–160. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.
- Haisig, Marian. *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953.
- Hensche, August Wilhelm. *Wappen und Siegel der königlichen Haupt- und Residenzstadt Königsberg*. Königsberg: [s.n.], 1877.
- Hlebionek, Marcin, ed. *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego. Akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2017.
- Hlebionek, Marcin. "Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy." In *Toruńskie konfrontacje archiwalne*, vol. 2: *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*, edited by Waldemar Chorążyczewski and Agnieszka Rosa, 303–320. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2011.
- Hlebionek, Marcin. "Uwagi o pieczęciach przy dokumentach II pokoju toruńskiego." In *Toruń miastem pokoju. II pokój toruński*, edited by Piotr Oliński and Waldemar Rozyńkowski, 60–118. Toruń: Adam Marszałek, 2016.
- Hupp, Otto. *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, vol. 1: *Ostpreußen, Westpreußen und Brandenburg*. Frankfurt am Main: Verlag von Heinrich Keller, 1896.
- Jasiński, Tomasz. "Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego." *Zapiski Historyczne* 46/4 (1981): 5–34.
- Józwiak, Sławomir. *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2001.
- Józwiak, Sławomir. "Pieczęcie urzędników krzyżackich jako źródła do badań nad funkcjonowaniem administracji terytorialnej w państwie zakonnym w Prusach w XIV i początkach XV wieku." In *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspekty-*

- wy badawcze, edited by Janusz Trupinda, 167–176. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2002.
- Kittel, Erich. *Siegeltunde*. Braunschweig: Klinkhardt & Bierman, 1970.
- Knetsch, Carl. “Die Siegel der Stadt Danzig bis zum Untergange ihrer Selbständigkeit.” *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 47 (1904): 99–119.
- Kownatzki Hermann. “Siegel, Wappen und Fahnen von Elbing.” *Elbinger Jahrbuch* 9 (1931): 116–140.
- Krejčík, Tomáš. “Města, městečka a vsi v českých zemích a pečetění barveným voskem do roku 1526.” In *Alis volat propriis. Sborník příspěvků k životní jubileu Ludmily Sulitkové*, edited by Hana Jordánková, 188–201. Brno: Archiv města Brna, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Zemsk archiv v Opavě, 2016.
- Maisel, Witold and Zbigniew Zdrójkowski, eds. *Prawo starochełmińskie 1584 (1394)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 1985.
- Możejko, Beata. “Przywileje Kazimierza Jagiellończyka z 1457 r. dla Gdańska a zmiany heraldycznego wizerunku miasta.” In *Okręt Kościoła z gdańskiego Dworu Artusa*, edited by Edward Śledź, 15–37. Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2008.
- Możejko, Beata and Błażej Śliwiński. *Herby miast, gmin i powiatów województwa Pomorskiego*, vol. 1. Gdańsk: Oficyna Pomorska, 2000.
- Możejko, Beata and Błażej Śliwiński. “Sfragistyka i heraldyka pasłęcka.” In *Z dziejów Pasłęka i okolic 1297–1997*, edited by Józef Włodarski, 279–297. Pasłęk: Urząd Miasta i Gminy w Pasłęku, 1997.
- Neitmann, Klaus. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates*. Köln, Wien: Böhlau, 1986.
- Paulsen, Reinhard. *Schiffahrt, Hanse und Europa im Mittelalter. Schiffe am Beispiel Hamburgs, europäische Entwicklungslinien und die Forschung in Deutschland*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2016.
- Piech, Zenon. *Ikongrafia pieczęci Piastów*. Kraków: Universitas, 1993.
- Radziwiński, Andrzej and Janusz Tandecki. *Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu (1345–1789)*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1999.
- Rimša, Edmundas. *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Saurma, Hugo. *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*. Berlin: in Commission bei Goerlich & Coch in Breslau, 1870.
- Schich, Winfried. “Redende Siegel brandenburgischer und anderer deutscher Städte.” In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 113–129. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Signori, Gabriela. “Einleitung.” In *Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, edited by Gabriela Signori, [brak zakresu stron]. Darmstadt: Academic in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.
- Späth, Markus, ed. *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.

- Späth, Markus. "Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs." In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 9–29. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Szweda, Adam. "Dokumenty pokoju brzeskiego z 31 grudnia 1435 r. – wprowadzenie do tematu." In *Pabaisko mūšis ir jo epocha. Straipsnių rinkinys*, edited by Ilo-na Vaškevičiūtė, 69–90. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2017.
- Śliwiński, Błażej. "Najdawniejsze pieczęcie i herb miasta Gdańska – nowe propozycje i interpretacje." In *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, edited by Henryk Paner, 209–218. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne, 1998.
- Śliwiński, Błażej. "Symbolika i dzieje pieczęci oraz herbów miasta Gdańska." In *Rządzący i rządzani. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Stowarzyszenie Rajcy Gdańscy w dniach 24 października 2014 r., 29–30 maja 2015 r.*, edited by Sylwia Bykowska, Edmund Kizik and Piotr Paluchowski, 147–164. Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, 2015.
- Tandecki, Janusz. "Migracje ludności do Torunia w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych." *Rocznik Toruński* 31 (2004): 7–26.
- Tandecki, Janusz. *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2001.
- Tandecki, Janusz. *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*. Warszawa, Toruń: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1990.
- Toeppen, Max, ed. *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, vol. 2. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1880.
- Woelky, Carl Peter, ed. *Codex Diplomaticus Warmiensis*, vol. 3. Braunsburg, Leipzig: Eduard Peter, 1874.
- Vossberg, Friedrich August. *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Berlin: G. Fincke, 1843.
- Vossberg, Friedrich August. "Zur Siegelkunde Preussens." *Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde* 3 (1843): 199–208.
- Zdrójkowski, Zbigniew, ed. *Rewizja nowomiejska prawa chełmińskiego 1580 (1814) zwana także Jus Culmense emendatum lub Jus Culmense Polonicum*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 1993.